સ્કન્ધ પાંચમોઃસ્થાન

બુદ્ધિપ્રેરકકૃષ્ણસ્ય પાદપદ્મં પ્રસીદતુ।
ધ્યાનાસમર્થજીવાનામ્ અસ્માકં સર્વદા સ્વતઃ।।

ધ્યાન કરવાની અશક્તિવાળા અમ જીવો ઉપર; બુદ્ધિને પ્રેરણા કરનાર શ્રીકૃષ્ણનું ચરણકમલ પોતાની મેળે સદા પ્રસન્ન રહો।।૧।।

સ્કન્ધનો અર્થઃ

હવે ભગવાન્‌ની અલૌકિક સ્થાનલીલાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. ચોથા સ્કન્ધમાં વિસર્ગલીલાનું નિરૂપણ કર્યું. તે લીલામાં બીજા સાધનોની મર્યાદાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવા ધર્મ વગેરે પુરુષાર્થો ભગવાને પોતાના પૌરુષથી એટલે પોતાની શક્તિથી દક્ષ વગેરેને પ્રાપ્ત કરાવ્યા. આ સ્કન્ધમાં તો ભગવાન્‌ની મર્યાદારૂપ લીલાનું જ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, એવો ચોથા અને આ પાંચમા સ્કન્ધમાં ભેદ છે.

''વૈકુણ્ઠનો વિજય તે સ્થિતિ'' એવી સ્થાનની વ્યાખ્યા ૨।૧૦।૪ માં આપેલી છે. પોતાને અધીન કરવું તે વિજય. પ્રાકૃત પદાર્થો (તત્ત્વો ચોવીસ હોવાથી તેમ)ને ચોવીસ પ્રકારે, જીવ અને બ્રહ્મ એવા આત્માના બે ભેદ હોવાથી આત્માને બે પ્રકારે; એમ કુલ છવીસ પ્રકારે સર્વને પોતાના અધીન કરાય, તેથી તેટલા છવીસ અધ્યાયોથી આ પાંચમા સ્કન્ધમાં સ્થાન લીલાનું નિરૂપણ કરેલું છે.

શ્રીભાગવતમાં 'સ્થાન'શબ્દ બે અર્થમાં યોજેલો છેઃ

૧.'સ્થીયતે' રહેવાય છે 'અસ્મિન્' આમાં(જેમાં) તે સ્થાન(૨।૧૦।૧).અને

૨.સ્થિતિ એ જ સ્થાન (૨।૧૦।૪).

તેથી જ લીલાઓના નામ કહેતાં ૨।૧૦।૧માં 'સ્થાન'શબ્દ યોજ્યો અને લક્ષણ (વ્યાખ્યા) આપતા ૨।૧૦।૪ માં 'સ્થિતિ' શબ્દ યોજેલ છે. તેથી અમુક પુરુષને અમુક કર્મ કરવાથી અમુક સ્થાન પ્રાપ્ત થાય, એવો એક બીજાના સમ્બન્ધનો નિયમ ભગવાને જ કરેલો છે, તે નિયમનું આ સ્કન્ધમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તેથી જ આને ભગવાન્‌નો 'વિજય' એટલે ઉત્તમ પ્રકારનો જય કહેલ છે૨

સ્થાન પણ ત્રણ પ્રકારનું છેઃ ૧.દેશમાં ૨.કાલમાં અને ૩.આત્માના સ્વરૂપમાં.

૧.સ્વર્ગ, ભૂમિ અને પાતાલ એવા ત્રણ લોક (અહીં લોક શબ્દથી લોકમાં રહેનારાઓ કહેલાં છે. તેથી વિરોધ નથી–આવરણભઙ્ગ) લોક જુદા-જુદા હોવાથી દેશના ત્રણ પ્રકાર છે.

૨.''બાર મહિનાઓ, પાંચ ઋતુઓ, આ ત્રણ લોક અને તે સૂર્ય એકવીસમો'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે કાલ એકવીસ પ્રકારનો છે અને

૩.આત્મા, બ્રહ્મ અને જીવ એવા, બે પ્રકારનો છે.

આ ત્રણ કુલ છવીસ પ્રકારના થયા, તેથી સ્થાનનું છવીસ અધ્યાયોથી નિરૂપણ કરેલું છે૩

શઙ્કાઃ''વૈકુણ્ઠનો વિજય તે સ્થિતિ'' એવું જે સ્થાનનું શ્રીભાગવતમાં લક્ષણ આપેલું છે તે યોગ્ય નથી, કારણ કે દેશ વગેરે ઉપર ભગવાન્‌નો જય થતો નથી, એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે 'સ્થીયતે' રહેવાય છે 'અસ્મિન્' આમાં(જેમાં) તે સ્થાન–એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે સ્થાનનો અર્થ ઉત્તમ પ્રકારની સ્થિતિ થાય છે. અને દેશ કાલ તથા આત્મા નું સ્વરૂપ ત્રણેમાં એક સાથે સ્થિતિ ભગવાન્‌થી જ થઈ શકે છે તેથી તેવી સ્થિતિનું નિરૂપણ એ ભગવાન્‌ના જયનું જ નિરૂપણ છે. તેથી ભગવાન્‌ની એ ત્રણેમાં એકસાથે સ્થિતિ છે એમ સિદ્ધ કરવા તેવી સ્થિતિના પરસ્પર વિરુદ્ધ સાધનો કહેવામાં આવે છે.

આ પૈકી કાલ ઈશ્વરરૂપ હોવાથી આત્માનું સ્વરૂપ અને કાલ એ બેનો એક વર્ગ થયો અને દેશ બીજો વર્ગ થયો. તેથી સ્વરૂપમાં સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવે તેથી જ કાલમાંની સ્થિતિનું વર્ણન થઈ જાય. કાલ ઉપર ભગવાન્ વિજય મેળવે, કાલ ભગવાન્‌ને અધીન થાય, ત્યારે જ કાલમાં સ્થિતિ થઈ ગણાય. કાલ પોતાનો એટલે પોતાને અધીન થાય, અથવા પોતાની અંદર સ્થિતિ થાય ત્યારે કાલમાં સ્થિતિ થઈ કહેવાય. આત્માના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવામાં કાલ નડતરરૂપ છે, તેથી તે નડતરરૂપ ન રહે તેમ કરવાથી તેના ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલ ગણાય. બીજા પ્રકારે કાલમાં સ્થિતિ થાય નહિ. વેદમાર્ગ તો પોતાના સ્વરૂપથી જ આત્મામાં સ્થિતિ કરાવનારો છે. તેથી વેદમાર્ગનું જુદું પ્રકરણ કરેલું નથીૐ

કર્મની મર્યાદાથી દેશમાં સ્થિતિ થાય એવો નિશ્ચય છે. આ કર્મ કરવાથી અહીં(આ દેશમાં) જ સ્થિતિ થાય એવા નિયમરૂપ દેશમાં સ્થિતિ છે. કર્મ પણ સાત્ત્વિક વગેરે ત્રણ પ્રકારનું હોવાથી, જેવું કર્મ કરેલ હોય તેવા દેશમાં જ તેનાથી સ્થિતિ થાય છે. આત્માના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનાર તો વેદમાર્ગ જ છે. બીજો માર્ગ આત્માના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવતો નથી ૧.ચિત્તને શુદ્ધ કરે તેવું કર્મ કરવાથી પોતાના આત્માના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે. અને ૨.જ્ઞાન થાય ત્યારે 'ભગવાન્ આત્મા છે' એવું જ્ઞાન થવાથી ભગવાન્‌નાં સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે. આ બન્ને કરાવનાર વેદ હોવાથી, વેદ જ આત્માના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનારો છે.

દેશમાં સ્થિતિ કરાવનારાં સાધનરૂપ જે કર્મો છે, તે તો વેદમાં જણાવેલાં હોવા છતાં પણ વેદમાર્ગીય નથી, કારણ કે વેદનું તાત્પર્ય એવાં કર્મો કરવાનું નથી. ''સર્વ વેદો જેમનાં સ્થાનનું ધ્યાન ધરે છે'' એ શ્રુતિ અને ''સર્વ વેદોથી જાણવા યોગ્ય હું જ છું'' (ભગ.ગીતા૧૫।૧૫) એ સ્મૃતિ પ્રમાણે વેદોનું તાત્પર્ય બ્રહ્મ જ છે. જેનું મુખ્ય રીતે જેમાં તાત્પર્ય હોય તે; તે માર્ગનું છે. વળી ઇચ્છેલાં સ્થાને પહોંચાડે તે માર્ગ, અને વેદમાર્ગ બ્રહ્મરૂપ ઈષ્ટ સ્થાને પહોંચાડનારો છે, કારણ કે વેદોનું તાત્પર્ય બ્રહ્મમાં જ છે. તેથી ત્રણ લોકરૂપ દેશમાં પહોંચાડનારાં કર્મો બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવનારાં ન હોવાથી તે બ્રહ્મ અથવા વેદ માર્ગનાં ન ગણાય તે યોગ્ય જ છે. ''સંસારી જીવોને પસંદ પડે તે માટે કર્મો કહેલાં છે'' એ વાક્ય પ્રમાણે કર્મો તો ઘણા બહિર્મુખ, સંસારમાં આસક્તિવાળા પુરુષો કોઈ પણ પ્રકારે વૈદિક કર્મો કરવા માંડે તે માટે કહેલાં છે.

જ્યોતિશ્ચક્રમાં ગ્રહો છે તે જુદા-જુદા કાલસ્વરૂપ જણાવનારા અને તે-તે સમયની હદ બાંધનાર હોવાનું કહેલું છે. જો તેઓ કાલના અસાધારણ ગુણરૂપ હોય તો જ તેઓ કાલનું સ્વરૂપ જણાવનારા અને હદ બાંધનાર હોવાનું ઘટે, અને તેઓ કાલમાં રહેનાર હોય તો જ તેના અસાધારણ ગુણરૂપ હોઈ શકે. ગ્રહોની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને નાશ હોવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું હોવાથી, તેઓ કાલના સ્વાભાવિક ગુણ છે એમ કહી શકાય નહિ અને ગ્રહોમાં પોતાની મેળે કાલના ગુણ તરીકે જ્યોતિશ્ચક્રમાં રહેવાની શક્તિ પણ નથી. તેથી જ્યારે આધિદૈવિક કાલ ઉપર વિજય થાય ત્યારે તે પોતાને અધીન થતાં આધ્યાત્મિક તથા આધિભૌતિક કાલ પણ પોતાને અધીન થતાં હોવાથી જુદા-જુદા ગ્રહોને જુદા-જુદા કાલના ગુણ હોય તેવા પ્રકારથી જ્યોતિશ્ચક્રમાં મૂકવા અને તેમનાથી તે-તે કાલની હદ બંધાય તેમ કરવું એ કાર્ય ભગવાન્‌થી જ થઈ શકે તેવું છે. બીજા કોઈથી કાલ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરાતો ન હોવાથી ગ્રહ વગેરે તેમને અધીન હોતા નથી. તેથી જ્યોતિશ્ચક્ર વર્ણન કરવાથી હરિના ઉત્તમ વિજયનું જ વર્ણન થાય છે.

કર્મોનો અથવા દેશો (લોક)નો એ સ્વાભાવિક ગુણ નથી કે કર્મનું શું ફલ આપવું તેનો નિર્ણય કરે, અથવા જુદા-જુદા કર્મના ફલ તરીકે જુદા-જુદા દેશમાં સ્થિતિ થવાનો નિર્ણય કરે. જો આ કર્મોનો અથવા દેશોનો સ્વાભાવિક ગુણ હોય તો તે વિષયમાં ભગવાન્ કર્તા (ફલ આપનાર) હોય નહિ, અને ''પ્રાણીઓના જુદા-જુદા પ્રકારના ભાવો મારાથી જ થાય છે'' (ભગ.ગીતા૧૦।૫) તથા ''ફલ આમનાથી (ઈશ્વરથી) મળે છે કારણ કે તેવો નિર્ણય છે'' (બ્રહ્મસૂત્ર૩।૨।૩૮) એ બ્રહ્મસૂત્રથી વિરુદ્ધ હોવાથી ભગવાન્ તે વિષયમાં (ફલદાન કરવામાં) કર્તા નથી એમ કહી શકાય તેમ નથી. આમ હોવાથી કર્મો ઉપર વિજય થયેલ ન હોય તો એવા પ્રકારની મર્યાદા કરનાર હોવાપણું ઘટે નહિ. વળી કર્મ ભગવદ્રૂપ જ છે એમ પહેલાં (સર્વનિર્ણયપ્રકરણ શ્લો.૧-૨ જણાવેલું છે તેથી પણ ભગવાન્ સિવાય બીજા કોઈથી કર્મ ઉપર વિજય થઈ શકે તેમ સમ્ભવતું નથી. તેથી ઉપર જણાવેલ કર્મની મર્યાદાનું વર્ણન કરવાથી ભગવાન્નો કર્મ ઉપરનો ઉત્તમ વિજય જ જણાવાય છે.

તેવી જ રીતે ''જીવનું કર્તા હોવાપણું તો ઈશ્વરથી જ પ્રાપ્ત થયેલું છે કારણ કે તેવી શ્રુતિ છે'' (બ્ર.સૂ.૨।૩।૪૧) એ બ્રહ્મસૂત્ર પ્રમાણે કર્મના કર્તાઓ પણ ભગવાન્ને અધીન હોવાથી, વેદમાર્ગ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનારો છે તે પણ પોતાની શક્તિથી કરાવતો નથી કારણ કે ''જે ભગવાન્ના વિષયમાં વેદો જ્ઞાન કરાવનારા નથી'' ''જ્યાંથી વાણી પાછી ફરે છે'' એ શ્રુતિઓ અને ''વેદોથી મારું દર્શન થઈ શક્તું નથી'' (ભગ.ગીતા૧૧।૫૩) એ સ્મૃતિ પ્રમાણે ભગવાન્નું સ્વરૂપ બ્રહ્મ હોવાથી વેદને અધીન નહિ હોવાથી, વેદ પોતાની શક્તિથી આત્માના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનારા છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. વળી ''આ પુરુષ સઙ્ગરહિત છે'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાન્માં બીજા કોઈની સ્થિતિ હોવાનું સમ્ભવતું નથી, અને તેમ ભગવાન્માં બીજાની સ્થિતિ હોય તો વેદ નકામા થાય, અને મોક્ષનો વિનાશ થાય. ''સર્વ વેદો જેમના સ્થાનનું ધ્યાન ધરે છે'' ''બ્રહ્મ જાણનાર પર-ભગવાન્ને પ્રાપ્ત કરે છે'' વગેરે શ્રુતિઓ વેદની ઉપયોગિતા અને મોક્ષનું નિરૂપણ કરે છે. આમ હોવાથી જેમને જીવનું સ્વરૂપ અને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પોતાને અધીન છે અને જે વેદ વગેરે સર્વ પ્રમાણોને વશ રાખનાર છે તેમનાથી જ આ કાર્ય થઈ શકે, બીજાથી થઈ શકે નહિ. આમ હોવાથી અહીં સ્વરૂપમાં સ્થિતિ હોવાનું કહ્યું, તેથી આત્માના સ્વરૂપ ઉપરનો ઉત્તમ વિજય જ કહેવાયો. ભગવાન્ સઙ્ગરહિત હોવા છતાં મુક્ત જીવોના આધાર થાય છે તે ભગવાનનો પોતાના સ્વરૂપ ઉપરનો વિજય છે. તેથી (કાલ ઉપર વિજય, દેશ ઉપર વિજય અને આત્માના સ્વરૂપ ઉપરનો વિજય) આ ત્રણ ભગવાન્ જ કરી શકે, બીજા કોઈથી થઈ શકે નહિ.

જો ભગવાન્ની એવી ઈચ્છા થાય કે અમુક જીવ પાસે હું આવું અમુક કાર્ય કરાવું તો ભગવાન્ તેને પોતાની શક્તિ આપી તેની પાસે તેવું કાર્ય કરાવે છે. તેથી જ પ્રિયવ્રત રાતને પણ દિવસ કરવા શક્તિમાન થયેલો(૫।૧।૩૦).

એમ હોય તો આત્માના સ્વરૂપમાં જેની સ્થિતિ હતી તેવા ભરતને હરણની યોનિમાં જન્મ લઈ રહેવું પડયું તે ઘટતું નથી, એવી શઙ્કા પણ ખોટી છે, કારણ કે તે વૃતાન્ત પણ ભગવાન્નો ઉત્તમ પ્રકારનો વિજય જ દર્શાવનારો છે, કારણ કે ભગવાન્ની એવી ઈચ્છા થાય તો પોતાની ઈચ્છાથી એ ત્રણે પ્રકારની સ્થિતિને ફેરવી અથવા બદલાવી નાખવાનું (પ્રાપ્ત કરેલ વિજયને ન પ્રાપ્ત કરેલ કરવાનું–આવરણભઙ્ગ) કાર્ય પણ ભગવાન્થી જ થઈ શકે તેવું છે. તેથી ભરતને હરણ થઈ રહેવું પડયું એ વૃતાન્ત પણ ભગવાન્નો ઉત્તમ પ્રકારનો વિજય દર્શાવે છે. એવી રીતે આ સ્કન્ધમાં સર્વ પ્રકારથી ભગવાન્ના વિજયનું જ નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી જ ''વૈકુણ્ઠનો વિજય'' એવું સ્થાનનું લક્ષણ કહેલું છે. જેમ કલ્પિત વૈકુણ્ઠમાંથી જય અને વિજય પાર્ષદોના પુનર્જન્મ થયા, તેમ આ ભરતના પણ ભગવાન્ પુનર્જન્મ કરાવશે એમ જણાવવા માટે જ સ્થાનના લક્ષણમાં 'વૈકુણ્ઠ' શબ્દ પણ યોજેલો છે. બન્ને એ (જય-વિજય તથા ભરતે) કર્મમાર્ગથી ભજન કરેલ હોવાથી, ''જેઓ કારણ વિનાના કારણથી..'' (૩।૧૫।૧૪) એ વાક્ય પ્રમાણે તેમના પુનર્જન્મ થયેલા. જો કે બીજા પુરાણોમાં પણ દેશમાં અને સ્વરૂપમાં સ્થિતિ હોવાનું વર્ણન કરેલું છે, પરન્તુ તેનો સ્થાનલીલામાં સમાવેશ થતો નથી કારણ કે આ પાંચમા સ્કન્ધમાં જેવી સ્થાનલીલાનું વર્ણન કરેલું છે તેવા સ્વરૂપની તે નથી૪-૫

આ સ્થાનલીલાનું છવીસ અધ્યાયોથી નિરૂપણ કરેલું છે. તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે– પાંચ તન્માત્રાઓ, પાંચ મહાભૂતો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન-બુદ્ધિ-ચિત્ત-અહઙ્કાર એ ચાર અન્તઃકરણ અને પુરુષ મળી પચ્ચીસ તત્ત્વો થાય છે. કાલ સાથે આ છવીસ થાય છે. તેથી તેટલી જ સંખ્યાના એટલે છવીસ અધ્યાયોથી આ સ્થાનલીલાનું નિરૂપણ સર્વની (કોઈની) તત્ત્વોમાં આસક્તિ ન રહે તે માટે કરેલું છે.

કાલે તત્ત્વોમાં પ્રવેશ કરેલ હોવાથી તત્ત્વોને કાલનો ભય છે એમ જણાવવા કાલ તત્ત્વોથી પર હોવા છતાં આચાર્યશ્રીએ તેની તત્ત્વો સાથે ગણના કરેલી છે, અને તેથી કાલના ભય સાથેના તત્ત્વોની સમાન સંખ્યાના અધ્યાયો કહીને એમ જણાવેલું છે કે આ સ્થાનલીલામાં રહેલા જીવોને પણ કાલનો ભય છે, કારણ કે મર્યાદામાર્ગમાં કાલ સાથેના તત્ત્વો સર્વથી બલવાન છે. માત્ર પુષ્ટિમાર્ગમાં ભક્તિથી તેમનો લોપ થાય છે. તેથી જ ભરતને તેમનાથી ભય થયાનું કહેશે. જેમ બધાએ સંઘમાં રહેલા તત્વોને કાલનો ભય રહે છે અને કોઈ સમયે કોઈનો નાશ થયો ન હોય તો પણ તેનો ભય દૂર થતો નથી કારણ કે તેઓ સ્વરૂપથી જ ભયવાળાં છે, તેવી જ રીતે સ્થાનમાર્ગમાં રહેલાં જે જીવોની કથા આ સ્કન્ધમાં કહેવામાં આવશે તે બધાઓને એકત્ર જ; કાલનો ભય હોવાનું કહેશે. જેમ એક વૃક્ષને કાપવામાં આવે ત્યારે પણ 'વનને કાપ્યું' એમ કહેવામાં આવે છે, તેમ આ સ્કન્ધમાં એક ભરતને કાલનો ભય હોવાનું કહેશે એટલે મર્યાદામાર્ગમાં રહેલા બધાંઓને તેનો ભય હોય છે એમ કહેલું થશે (ગણાશે) અને તેથી મર્યાદામાર્ગ જ ભયવાળો છે એવો ભાવાર્થ જણાશે૬

પ્રકરણોના અર્થ. પ્રકરણ ૧:

આ સ્કન્ધના મુખ્ય ત્રણ પ્રકરણો ઉપર જણાવ્યા

૧.દેશમાં સ્થિતિ

૨.કાલમાં સ્થિતિ અને

૩.આત્માના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ.

આ પૈકી કાલમાં સ્થિતિ અને આત્માના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ બન્નેનો એકમાં સમાવેશ થાય છે એમ પણ ઉપર જણાવેલું છે. તેથી આ બેનું એક સ્વરૂપમાં સ્થિતિનું પ્રકરણ છે. આ સ્વરૂપમાં સ્થિતિરૂપ મર્યાદાનું પહેલા પંદર અધ્યાયોથી નિરૂપણ કરેલું છે, કારણ કે સ્વરૂપમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવામાં મન સાધન છે. મન ચન્દ્રરૂપ છે અને પંદર કલાઓના સમ્બન્ધવાળો (પૂર્ણિમાનો) ચન્દ્ર જ પૂર્ણ થાય છે. સર્વ સાધનો પ્રાપ્ત કરેલું મન પણ તે જ પ્રકારે પૂર્ણ થાય છે. તેથી ચન્દ્રની કલારૂપ સાધનરૂપ (પંદર) અધ્યાયોથી જ આ પ્રકરણ કહેલું છે. દેવોનો અને અસુરોનો પક્ષપાત કરનાર માસરૂપ કાલનો અર્ધ ભાગ દૈવ કાલ છે, અને તે પણ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનારો છે એમ ભગવાને ''અગ્નિ તેજ દિવસ શુકલપક્ષ..'' (ભગ.ગીતા૮।૨૪) માં કહેલું છે. તેથી અધ્યાયોની સંખ્યા પંદરથી એમ જણાવેલું છે કે અર્ધ માસના અધિષ્ઠાતા દૈવ કાલની કલારૂપ આ પહેલા પંદર અધ્યાયો છે. છવીસની સંખ્યામાં કાલનો પણ સમાવેશ કરેલો હોવાથી, તેની કલાઓનું પણ અહીં નિરૂપણ કરેલું છે૭

આ પહેલા પ્રકરણના ત્રણ પેટા પ્રકરણો છે. વેદમાં જણાવેલા કર્મમાર્ગ વગેરે સર્વમાર્ગો પૈકી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવનાર મુખ્ય માર્ગ બે છે ૧.શ્રીકૃષ્ણનો માર્ગ અને ૨.યોગમાર્ગ વળી ૩.કોઈ-કોઈ વાર જ્ઞાનથી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રીકૃષ્ણનો માર્ગ પહેલા છ અધ્યાયોથી જણાવેલો છે, તે પહેલું પેટા-પ્રકરણ છે. યોગનો માર્ગ સાતમાથી ચૌદમા સુધીના આઠ અધ્યાયોથી જણાવેલો છે, તે બીજું પેટા-પ્રકરણ છે. જ્ઞાનમાર્ગ પંદરમા એક અધ્યાયથી જણાવેલ છે, તે ત્રીજું પેટા-પ્રકરણ છે.

ભગવાન છ ગુણોવાળા છે, યોગના આઠ અઙ્ગો છે અને જ્ઞાન એક પ્રકારનું છે, તેથી આ પેટા-પ્રકરણો અનુક્રમે છ, આઠ અને એક અધ્યાયથી કહેલાં છે૮-૮।।

સ્વરૂપમાં સ્થિતિ એક જ પ્રકરણથી પ્રાપ્ત થવાનું સમ્ભવતું હોવાથી ત્રણ પ્રકરણો નકામા કહ્યા, એવી શઙ્કા ન કરવી. કારણ કે ભગવાન્‌થી તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે ઉત્તમ છે. તે થઈ શકે તેમ ન હોય તો યોગથી પ્રાપ્ત થાય તે મધ્યમ છે અને તે પણ થઈ શકે તેમ ન હોય, તો જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય તે અધમ છે. તેથી ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એવા ભેદ્દને લીધે ત્રણ પ્રકરણો કહેલાં છે. જ્ઞાનથી એટલે બીજાએ આપેલા, અસ્પષ્ટ પ્રકારે કહેલ કથાનાં વ્યાખ્યાનરૂપ જ્ઞાનથી સ્વરૂપમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે અધમ છે.

આ ત્રણ પેટાપ્રકરણ કહેવાનું બીજું એ પણ પ્રયોજન છે કે આ ત્રણ સિવાયના સોળ પદાર્થનાં તત્ત્વજ્ઞાનથી અથવા છ પદાર્થોનાં તત્ત્વજ્ઞાનથી મોક્ષ મળે છે એવા પ્રકારના મોક્ષ જણાવનાર માર્ગો (ન્યાય વૈશેષિક વગેરે માર્ગો) વૈદિક ન હોવાથી સ્વરૂપમાં સ્થિતિ(મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરાવનારા નથી એમ પણ જણાવવું, કારણ કે અહીં વેદ્દમાર્ગોમાં ઉપર જણાવેલ ઉત્તમ વગેરે ત્રણ પ્રકારો સિવાય બીજો કોઈ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનાર પ્રકાર નથી. અને અહીં એ ત્રણને જ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનાર કહેલા છે૮।।-૯।।

બીજા પ્રકરણનો અર્થઃ

બીજું; દેશમાં સ્થિતિનું પ્રકરણ, ૧૬ થી ૨૬ મા સુધીના અગિયાર અધ્યાયોથી કહેલું છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો એક-બીજા સાથે મળી નવ પ્રકારના થાય છે અને આ નવ પ્રકારના ગુણો ભૂમિ સાથે ભળતાં, ભૂમિ ઉપર નવ પ્રકારનાં સ્થાન થાય છે. તેથી સોળમા અધ્યાયમાં આ નવ પ્રકારનાં સ્થાન અથવા નવ ખણ્ડોનું વર્ણન કરેલું છે. સત્ત્વ ગુણથી ઉપર જવાય છે અને તમોગુણથી નીચે જવાય છે એવો નિશ્ચય છે. ભૂમિ ઉપરના નવ ખણ્ડો કહી, મધ્ય પ્રદેશ (ભૂમિ) ઉપરની નવ પ્રકારની સ્થિતિ જણાવી અને સત્ત્વ તથા તમો ગુણથી જ ઉપરના લોકની અને નીચેના લોકની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જણાવવા દેશમાં સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં અગિયાર અધ્યાય કહેલા છે૯।।-૧૧।।

સત્ત્વ ગુણ ત્રણે ગુણોમાં ઉત્તમ છે અને ઉપરના લોકમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવી એ તેનું ફલ છે, છતાં ઉત્તમ લોકમાંની સ્થિતિનું અહીં પહેલાં વર્ણન ન કરતાં મધ્ય પ્રદેશ (ભૂમિ)નું પહેલાં વર્ણન કરેલું છે, અને ભૂમિ ઉપરના નવ ખણ્ડો પૈકી જમ્બુદ્વીપનું પ્રથમ વર્ણન કરેલું છે, કારણ કે ત્રણે ગુણોનો સમાન ભાવ ભૂમિ ઉપર છે અને ખાસ કરીને જમ્બુદ્વીપમાં છે. ભૂમિ ઉપર ત્રણે ગુણોનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે, જ્યારે ઉપરના લોકમાં અને નીચેના લોકમાં સત્ત્વ અને એકલા તમોગુણનું અનુક્રમે નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

ભૂમિ ઉપરનાં સ્થાનોનું વર્ણન કરતાં પણ આરમ્ભમાં જમ્બુદ્વીપનું વર્ણન એમ જણાવવા કરેલું છે કે જમ્બુદ્વીપમાં જેવો ગુણોનો સમાન ભાવ છે, તેવો જ બીજા દ્વીપોમાં છે એવી રીતે જમ્બુદ્વીપમાં કરેલું ગુણોના સમાન ભાવનું વર્ણન બીજા દ્વીપોને પણ લાગુ પાડવા માટે આરમ્ભમાં જમ્બુદ્વીપનું વર્ણન કરેલું છે. બીજા દ્વીપો ભોગ (કરવા)નાં સ્થાનો છે, અને ભોગની ઉત્પત્તિ કર્મથી થાય છે અને કર્મ કરવાનું અહીં (જમ્બુદ્વીપમાં) જ સમ્ભવે છે. તેથી બીજા દ્વીપોમાં સ્થિતિ થવાનો આધાર જમ્બુદ્વીપમાં કરેલ કર્મો ઉપર રહેલ હોવાથી પણ જમ્બુદ્વીપનું પહેલાં વર્ણન કરેલું છે. વાસ્તવિક રીતે તો જમ્બુદ્વીપમાં ભક્તિનું અધિકપણું હોવાથી જ તેનું વર્ણન પહેલાં કરેલું છે, અને તેથી જ અ.૧૯।૨૧-૨૮ સુધીમાં દેવોએ કહેલાં વચનો પણ ઘટે છે૧૧।।-૧૩

આ પ્રકરણના અગિયાર અધ્યાયો પૈકી પહેલાં પાંચ (૧૬-૨૦) અધ્યાયોથી ભૂમિનું વર્ણન કરેલું છે. ભૂમિ ઉપર મહાભૂતોનું જ પ્રાધાન્ય હોવાથી (અને મહાભૂતો પાંચ હોવાથી) ભૂમિનું પાંચ અધ્યાયોથી વર્ણન કરેલું છે. ઉપરના

લોકમાં અને નીચેના લોકમાં ગુણોનું જ પ્રાધાન્ય હોવાથી (અને ગુણો ત્રણ હોવાથી) તે દરેકનું (૨૧-૨૩ અને ૨૪-૨૬ એમ) ત્રણ-ત્રણ અધ્યાયોથી વર્ણન કરેલું છે. નીચેના લોકનું પ્રમાણ (અ.૨૪।૭) કહીને, છેવટે અ.૨૬માં નરકોનું વર્ણન એવા અભિપ્રાયથી કરેલું છે કે ગુણોમાં સ્થિતિ કરવાથી નીચેનો લોક પ્રાપ્ત થાય છે. ''તામસો નીચે જાય છે'' (ભગ.ગીતા૧૪।૧૮) એ ભગવાન્નાં વચન પ્રમાણે તમોગુણમાં સ્થિતિ કરનારાઓ અન્તે નરકમાં જ પડે છે એમ જણાવવા નરકોનું પ્રકરણના અન્તે વર્ણન કરેલું છે૧૪-૧૪।।

પ્રથમ પ્રકરણમાં પ્રથમ પેટાપ્રકરણના અધ્યાયોના વિભાગઃ

આ પ્રકરણના પહેલા છ અધ્યાયોથી એમ જણાવવામાં આવે છે કે આત્માની પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ શ્રીકૃષ્ણદેવથી જ થાય છે. 'દેવ' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે ભગવાનની સેવા કરવાથી જ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે દેવ સેવા કરવા યોગ્ય છે. તેથી જ પહેલાં નિવૃત્તિ ધર્મમાં આનન્દ માનનાર અને (આત્મામાં સ્થિતિ એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના) સાધનવાળા પ્રિયવ્રતની આત્મામાં સ્થિતિ થઈ ન હતી, પરન્તુ ભગવાને ઉલટા જ પ્રકારથી તેને પ્રવૃત્તિ ધર્મમાં કામે લગાડી, તેની પાસે પોતાનું કાર્ય કરાવી, પછી તેને પોતાની અંદર સ્થાપ્યો (મોક્ષ આપ્યો), અને એવી રીતે ભગવાને તેના સાધનોને પોતાનાં કરીને, પોતાનું કાર્ય કરવામાં વાપરવામાં જ તેમનો ઉપયોગ કર્યો. તેથી જ ભગવાને તેને જ પ્રવૃત્તિ ધર્મ આચરવાનું જણાવ્યું, બીજાને જણાવેલ નહિ.

આ પ્રકરણના છ અધ્યાયો છે. તે પૈકી પહેલા અધ્યાયમાં ભગવાન્નાં ઐશ્વર્ય અને વીર્ય એ બે ગુણોનું વર્ણન કરેલું છે. બીજા અધ્યાયમાં શ્રીનું, ત્રીજામાં કીર્તિનું (યશનું), ચોથામાં ગુણવાળા ભગવાન્નું પોતાનું, પાંચમામાં જ્ઞાનનું અને છઠ્ઠામાં વૈરાગ્યનું વર્ણન કરેલું છે. પહેલા અધ્યાયમાં બે ગુણોનું અને બીજા ત્રીજા, પાંચમા તથા છઠ્ઠા એ ચારમાં એક-એક ગુણનું એમ પાંચ અધ્યાયોમાં ભગવાન્ના છ ગુણોનું નિરૂપણ કરેલું છે૧૪।।-૧૬

સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનાર ઐશ્વર્ય વગેરે ગુણો પ્રકટ કરીને લીલા કરનાર ભગવાન્ના કોઈ એક અવતારની જ કથા અહીં કહેવી જોઈએ. છતાં તેમ ન કરતાં અહીં પ્રિયવ્રતની કથા કેમ કહી છે? એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે નમાલા પુરુષમાં પણ જો ભગવાન્ પોતાના ગુણોનું સ્થાપન કરે તો તે નમાલો પુરુષ પણ બ્રહ્મા તથા મનુ એ પણ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય થાય છે. તેથી ભગવાન્ના ગુણોનું માહાત્મ્ય પ્રકટ કરવા પ્રિયવ્રતમાં છ ગુણો ભગવાને મૂકેલા હોવાથી, પ્રિયવ્રતની કથા અહીં કહેલી છે. અહીં ભગવાન્નું અને તેમના ગુણોનું માહાત્મ્ય કહેવાનું છે. તે સમ્બન્ધમાં જો ભગવાન્ના અવતારનું નિરૂપણ કરવામાં આવે તો ગુણોનો ભગવાન્માં જ સમાવેશ થઈ જવાથી ગુણોનું માહાત્મ્ય કહેલું ન થાય (ગણાય), તે સંજોગોમાં ગુણોનાં માહાત્મ્યથી થયેલું ભગવાન્નું પણ ઉત્તમ માહાત્મ્ય પ્રકટ ન થાય. તેથી માત્ર ભગવાન્ના ગુણોનું જ માહાત્મ્ય પ્રકટ થાય તે માટે પ્રિયવ્રત તેવા ગુણવાળો હોવાથી અહીં તેની કથા કહેલી છે. પ્રિયવ્રતમાં ભગવાને પોતાનાં ઐશ્વર્ય અને વીર્ય એ બે જ ગુણો મૂકેલા અને બાકીના ચાર ગુણો તો તેના વંશજોમાં જ મૂકેલા. તેથી પ્રિયવ્રતના વંશમાં બીજા પુરુષોનું નિરૂપણ કરવામાં ન આવે, તો ભગવાન્ના છએ ગુણોનું નિરૂપણ ન થાય અને માહાત્મ્ય પણ ન જણાય. તેથી તેના વંશનું પણ વર્ણન આ પેટાપ્રકરણમાં કરેલું છે.

પ્રિયવ્રતે ભગવાન્નું ભજન કરેલું, તેથી જ ભગવાને પ્રિયવ્રતમાં અને તેના વંશજોમાં પોતાના ગુણોનું સ્થાપન કરેલું. બીજા શાસ્ત્રોમાં જો કે ધર્મને પણ ઐશ્વર્ય વગેરે પ્રાપ્ત કરાવનાર કહેલો છે, છતાં પણ ભગવાન્ના માર્ગમાં ભગવાન્નું ભજન જ સર્વ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારું હોવાનો નિશ્ચય થયેલો છે.

પહેલા અધ્યાયના આરમ્ભમાં અને તેના અન્તે ભગવાન્ના ભજનનું જ નિરૂપણ કરેલું હોવાથી પ્રિયવ્રત જે રાજ્ય વગેરે ભોગવતો તે પણ ભગવાન્ની આજ્ઞાનાં પાલનરૂપ ભજન જ હતું એમ 'આરમ્ભમાં અને અન્તે હોય તે જ વચમાં હોવું જોઈએ' એ નિયમ પ્રમાણે માનવું જોઈએ. તેથી આ અધ્યાયનો અર્થ ભગવાન્નું ભજન જ છે, ઐશ્વર્ય અને

વીર્ય નથી, એવી શઙ્કા થાય તો જાણવું કે અધ્યાયના અન્તે ''પ્રિયવ્રતે કરેલું કર્મ ઈશ્વર વિના કોણ જ કરે?'' વગેરે વાક્યોથી ઐશ્વર્યનું જ નિરૂપણ કરેલું છે અને તેના આરમ્ભમાં ''સંસારમાં વૈરાગ્યવાળા પ્રિયવ્રતને ઐશ્વર્ય જેનું કારણ છે તેવા વિષયો ઉપર પ્રીતિ કેમ થઈ?'' એવો પ્રશ્ન કરેલ હોવાથી આ અધ્યાયનો અર્થ ઐશ્વર્ય જ છે.

ત્યારે પ્રિયવ્રતે ભગવાન્‌નું ભજન કર્યાનું કહેલ છે તે ઘટતું નથી, એવી શઙ્કા થાય તો જાણવું કે આ પ્રમાણે ભગવાન્‌નાં સ્વરૂપમાં સ્થિતિનું નિરૂપણ કરવાનું છે, અને તે ભગવાન્‌નાં ભજન વિના થતી ન હોવાથી અહીં ભજન કર્યાનું કહેલું છે૧૭-૧૮।।

પ્રિયવ્રતે ગુરુ નારદ (નારદે આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરેલ(અ.૧।૬) તેથી તેણે નારદની આજ્ઞા પ્રમાણે આત્માનું જ ચિન્તન કરવું જોઈએ. તે ન કરતાં ભગવાન્ વાસુદેવમાં સર્વ ક્રિયાઓ અર્પણ કરી તે, અથવા પાછળથી ભોગ ભોગવ્યા તે નારદની આજ્ઞાનું ઉલ્લઙ્ઘન થયું.) અને પિતા મનુ ની (અ.૧।૬) આજ્ઞાઓનું ઉલ્લઙ્ઘન કર્યું તે તેવા પુરુષમાટે યોગ્ય ન હતું, એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે તેને મોક્ષ અથવા બ્રહ્મભાવ જોઈતા ન હતા એમ જણાવવા તેમની આજ્ઞાઓનો તેણે ઉલ્લઙ્ઘન કર્યાનું કહેલું છે. ગુરુ ઉપદેશ કરી તેના દ્વારા મોક્ષ આપે છે, અને પિતા ''તું બ્રહ્મ છે'' એવી શિખામણ આપી બ્રહ્મભાવ કરાવે છે. તેવા તે બન્નેનાં વચનોનો પ્રિયવ્રતે અઙ્ગીકાર ન કર્યો એમ કહ્યું, તેથી તે બોધથી પ્રાપ્ત થતાં ફલનો પણ તેણે સ્વીકાર ન કર્યો એમ કહેવાયું. આથી એમ જણાય છે કે તેણે સ્વતંત્ર ભક્તિ કરવાનો નિશ્ચય કરેલો.

છતાં પણ ભક્તે ભગવાન્‌ની ઈચ્છાને અનુસરીને જ સર્વ કરવું યોગ્ય હોવાથી તેણે, ઐશ્વર્યનો સ્વીકાર કરવો એવી ભગવાન્‌ની ઈચ્છા જાણીને તેણે, પોતાની મેળે ઐશ્વર્યનો સ્વીકાર કેમ ન કર્યો? અને પાછળથી ભગવાન્‌નાં વાક્યથી (આજ્ઞાથી) તેનો કેમ સ્વીકાર કર્યો? (શ્લો.૧૯ બ્રહ્માનું વાક્ય ભગવાન્‌ની જ આજ્ઞા છે એમ પાછળ જણાવેલ છે તે જુઓ), એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે ભગવાન્‌ની એવી ઈચ્છા જાણવા છતાં પ્રિયવ્રતે રાજ્યનો સ્વીકાર ન કર્યો અને તેમની આજ્ઞાથી તેનો સ્વીકાર કર્યો એમ જે કહ્યું, તે એમ જણાવવા કહેલું છે કે ભગવાન્‌ની ઈચ્છા કરતાં ભગવાન્‌ની આજ્ઞા તેને અધિક હતી, કારણ કે મર્યાદા માર્ગમાં ભગવાન્‌નું વચન જ બલવાન છે, અને પુષ્ટિમાર્ગમાં તેમની ઈચ્છા બલવાન છે પ્રિયવ્રત મર્યાદામાર્ગનો હોવાથી તે ભગવાન્‌ની ઈચ્છા કરતાં ભગવાન્‌ની આજ્ઞાને અધિક માને તે યોગ્ય જ છે.

બ્રહ્મા પ્રિયવ્રતના દાદા અને પ્રભાવવાળા છે. તેમણે પોતે આજ્ઞા ન કરતાં ભગવાન્‌નાં વચન જ પ્રિયવ્રતને કેમ કહ્યા? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે પ્રિયવ્રતે મોક્ષ તથા બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરાવનારાં ગુરુ અને પિતા નાં વચનને સ્વીકાર્યા નહિ એમ કહ્યું તેથી બ્રહ્માનાં વચનો પણ તે સ્વીકાર નહિ કરે એમ સારી રીતે કહેવાઈ જ ગયું, કારણ કે બ્રહ્મા મોક્ષ અથવા બ્રહ્મભાવ બેમાંથી એકે પ્રાપ્ત કરાવનાર ન હતા.

ત્યારે ભજનના રસનો અનુભવ કરવા તેણે સર્વનાં વચનોનો સ્વીકાર ન કર્યો. આમ હોવાથી ભગવાન્‌નાં વાક્યનો સ્વીકાર કરવાથી પણ તે રસ તો તેને પ્રાપ્ત થવાનો ન હતો જ (કારણ કે ભગવાન્‌ની આજ્ઞા રાજ્ય સ્વીકારવાની હતી) તેથી તેણે ભગવાન્‌નાં વચનનો સ્વીકાર કેમ કર્યો? એવી શઙ્કા થાય તો જાણવું કે ભગવાન્‌નાં વાક્યની પ્રતિષ્ઠા રહે તે માટે તેણે તેનો સ્વીકાર કર્યો. જો ભગવાન્‌નાં વાક્યનું તે ઉલ્લઙ્ઘન કરે તો તેનાથી ભજન જ થઈ ન શકે, તો પછી ભજનના રસનો અનુભવ તો તેને ક્યાંથી જ થાય? એમ કરવાથી તો બન્ને (મર્યાદા અને પુષ્ટિ) માર્ગમાંથી તે પડત, તેથી ભગવાન્‌નાં વાક્યનો સ્વીકાર કરવાનું જરૂરી હતું. એમ કરવાથી ઐશ્વર્ય વગેરે ભગવાન્‌નાં ગુણો તેનામાં આવવાથી પાછળથી રાજ્ય કરવાની સ્થિતિ હોય ત્યારે પણ ભજનના રસનો અનુભવ કરવામાં તેને અડચણ થશે નહિ, એવા વિચારથી પણ તેણે ભગવાન્‌નાં વાક્યનો સ્વીકાર કર્યો૧૯-૧૯।।

''જે દિવસે સંસારમાંથી આસક્તિ દૂર થાય, તે જ દિવસે સન્ન્યાસ લેવો'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે સંસારમાં જેને વૈરાગ્ય થયો હોય, તેને સન્ન્યાસ લેવાનો જ અધિકાર છે. સંસારમાંથી આસક્તિ દૂર થઈ ન હોય તેને જ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. આ પ્રિયવ્રતને સંસારમાં પ્રેમ ન હોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવાનો અધિકાર ન હતો અને તેથી ગૃહસ્થાશ્રમ કરવાનો ઉપદેશ કરનારું વાક્ય વેદથી વિરુદ્ધ હોવાથી તેણે તેનો સ્વીકાર કરવો યોગ્ય ન હતો–એવી શઙ્કા થાય, તો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે વેદો બ્રહ્માના મુખમાંથી નીકળ્યા એ સર્વને કબુલ છે, તે જ પ્રમાણે આ વાક્યો પણ ભગવાન્નાં જ હોવાથી બ્રહ્માએ કહેલા છે. વેદો તો ભગવાન્ના નિશ્વાસરૂપ છે, છતાં ''ઋક્ યજુષ્ સામ અને અથર્વ નામના વેદો બ્રહ્માએ પોતાના પૂર્વ વગેરે મુખોથી અનુક્રમે કહેલા છે'' એ વાક્ય પ્રમાણે તે બ્રહ્માના મુખમાંથી નીકળેલા છે એ સર્વને કબુલ છે, અને તેથી જ લોકમાં તેમનો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર થાય છે. તેમની પેઠે જ આ વાક્યો પણ વેદરૂપ જ છે, પરન્તુ બ્રહ્માએ માત્ર તેમનો અનુવાદ કરેલો છે, એમ જણાવવા બ્રહ્માના વચન તરીકે કહેલાં છે. અને તેથી આ વાક્યો વેદની અંદરના હોવાનું જણાવવું, એ જ ભગવાને પોતે પ્રિયવ્રતને આજ્ઞા ન કરતાં બ્રહ્માની દ્વારા જ આજ્ઞા કરવાનું પ્રયોજન છે. આથી એમ જણાવેલ છે કે આ વાક્યો વેદથી દુર્બલ નથી, અને તેથી એવો નિર્ણય થયેલો જાણવો કે જેઓ સંન્યાસ લે એવી ભગવાન્ની ઈચ્છા હોય, તેમના સમ્બન્ધમાં જ ઉપર જણાવેલી ''જે દિવસે સંસારમાંથી આસક્તિ દૂર થાય, તે જ દિવસે સન્ન્યાસ લેવો'' એ શ્રુતિ કહેલી છે, અને જેઓ સન્ન્યાસ લે એવી ભગવાન્ની ઈચ્છા ન હોય, તેમના સમ્બન્ધમાં આ બ્રહ્માના વાક્યો કહેલાં છે. તેથી પ્રિયવ્રતે આ વાક્યોનો સ્વીકાર કરવો જરૂરી હતો૧૯।।-૨૦।।

બ્રહ્માએ ''મુક્ત જીવે પણ જ્યાં સુધી પ્રારબ્ધ કર્મ હોય ત્યાં સુધી તેનાં ફલને ભોગવતાં પોતાના દેહને ધારણ કરવો જોઈએ'' (શ્લો.૧૬) એમ કહેલ છે, તે પ્રિયવ્રતનું તેવું પ્રારબ્ધ હોવાથી જ તેનો ભોગ કરવામાટે જ કહેલું. વળી ''દેવોનું ઋષિઓનું અને પિતૃઓનું એ ત્રણ દેવા ભરપાઈ કર્યા વિના સંસારનો ત્યાગ કરવાથી પાત થાય છે'' એવું શાસ્ત્રનું વચન હોવાથી પણ પ્રિયવ્રતે બ્રહ્માના વાક્યનો સ્વીકાર કરેલ હોવાનું સમ્ભવે છે. અને તેથી બન્ને પ્રકારે પ્રિયવ્રતે પોતાના સ્વાર્થમાટે જ ગૃહસ્થાશ્રમનો અઙ્ગીકાર કરેલ હોવાથી તેમના સ્વીકારથી ભગવાન્નાં વચનની પ્રતિષ્ઠા થતી નથી–એવી શઙ્કા થાય; તો જાણવું કે આ બ્રહ્માનાં વાક્યોમાં સ્થાનનો નિર્ણય કરેલો છે. સ્થાનનો આ વાક્યોથી એવો નિર્ણય થાય છે કે આ ભગવાન્ હરિ જે જીવનું જ્યાં સ્થાપન કરે તે તેનું સ્થાન છે. કારણ કે વેદમાં પણ આવો જ નિર્ણય થયેલ હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે. ''વેદમાં જણાવેલા કર્મમાર્ગ વગેરે સર્વ માર્ગો પૈકી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવનાર મુખ્ય માર્ગ બે જ છે ૧.શ્રીકૃષ્ણનો માર્ગ અને ૨.યોગમાર્ગ એમ ઉપર આજ અર્થ કહેલો છે. ''જેને આ ઊંચે લઈ જવા ઇચ્છે છે તેની પાસે આ જ સારૂં કામ કરાવે છે'' એ શ્રુતિ પણ આ જ અર્થ કહે છે૨૦।।-૨૧।।

માત્ર ભગવાન્ની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાટે પ્રવૃત્તિ કરનાર અને જેને પોતાને સંસારમાં વૈરાગ્ય હતો તેવા પ્રિયવ્રતે પ્રજા-ધર્મ વગેરેનું રક્ષણ જ કરવું યોગ્ય હતું, તેથી વધારે કરવું યોગ્ય ન હતું. ભોગમાં પણ આસક્તિ રાખવી યોગ્ય ન હતી, કારણ કે ''સર્વ જગતના બન્ધનોનો નાશ કરવાની શક્તિવાળો'' (શ્લો.૨૩) તે હતો. વળી (શ્લો.૨૯માં) તે ઘણાં વીર્યવાળો અને વિષયોમાં આસક્તિવાળો હોવાનું જણાવેલ છે તે પણ તેને માટે યોગ્ય ન હતું–એવી શઙ્કા થાય તો જાણવું કે કર્મનો માર્ગ અવશ્ય વિવેકનો નાશ કરનારો છે, જો કે ભગવાન્ની ઇચ્છાને લીધે પ્રવૃત્તિ કરનારના વિવેકનો નાશ થાય તે સમ્ભવતું નથી છતાં પણ ભગવાન્ની આજ્ઞાનાં વચનો વેદરૂપ હોવાનું ઉપર કહેલું છે, અને વેદ કર્મોનું નિરૂપણ કરનારો હોવાથી પ્રિયવ્રતે જે રાજ્ય કર્યું તે તેનું કાર્ય કર્મમાર્ગનું હતું અને કર્મમાર્ગમાં વિવેકનો અવશ્ય નાશ થાય છે એમ જણાવવા, તેના વીર્ય અને કામમાં(વિષયોમાં) આનંદનું વર્ણન શ્લો.૨૯ માં કરેલું છે. તેથી જ શ્લો.૨૩માં ''જેણે કર્મનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો'' એવું તેનું વિશેષણ કહેલું છે૨૧।।-૨૨।।

શઙ્કાઃછતાં પણ પ્રિયવ્રતની ભક્તિ સર્વથી બલવાન હોવાથી તેના વિવેકનો નાશ થાય તે યોગ્ય ન હતું. ''પીડાયેલો હોવા છતાં પણ મારો ભક્ત વિવેક તજતો નથી'' એ વાક્ય પ્રમાણે જેણે ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવેલો નથી તેવા ભક્તના વિવેકનો પણ નાશ થતો નથી તો પછી જેણે ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવેલો તેવા આ પ્રિયવ્રતના

વિવેકનો નાશ કેમ જ થાય! વળી ભક્તના વિવેકનો નાશ થતો હોય, તો તેવામાં વિવેક જ ન રહેવાથી તેની ભક્તિનો પણ નાશ થવાનું સમ્ભવે, અને પ્રિયવ્રતની ભક્તિનો નાશ થયો હોય તો શ્લો.૩૦માં જણાવેલી તેની ભક્તિ અને તે ભક્તિના પરિણામરૂપ રાત્રિને પણ દિવસ કરવાનું કાર્ય ઘટે નહિ. વળી ભક્તને રાત્રિનો અનાદર કરવાનો અને (તેને) દિવસ કરવાનું પણ કાંઈ પ્રયોજન ન હોય. અને પ્રયોજન હોય તો પણ સાત વાર તેમ કરવાનું શું પ્રયોજન હોય? વળી આ અધ્યાયનો અર્થ ભગવાન્‌ના ઐશ્વર્ય અને વીર્ય હોવાનું કહેલ હોવાથી પ્રિયવ્રતની સ્ત્રી અને પુત્રો નું આ અધ્યાયમાં વર્ણન કરવું યોગ્ય નથી, કારણ કે સ્ત્રી અને પુત્રો માં ભગવાન્‌નાં ઐશ્વર્ય અથવા વીર્ય નથી–એવી શઙ્કાઓ થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે આ બધુંએ કાર્ય પ્રિયવ્રતમાં આવેશ કરેલા ભગવાન્‌નું છે. ‘‘ઈશ્વરે આપેલા ભોગ તું ભોગવ’’ એમ (શ્લો.૧૯માં) કહેલું હોવાથી પ્રિયવ્રતનો ભોગ પણ ભગવાને જ તેને પ્રાપ્ત કરાવેલ. તેથી જે-જે કાર્ય વિના ભોગ થઈ શકે નહિ તે-તે કાર્ય ભગવાને જ કરેલું એમ માનવું જોઈએ, અને તેથી વિવેક હોય તો ભોગ (તેમાં આવેશવાળા) થવાનું સમ્ભવતું ન હોવાથી, તેના વિવેકનો નાશ પણ ભગવાને જ કરેલો. ‘‘પીડાએલો હોવા છતાં મારો ભક્ત વિવેક તજતો નથી’’ એવું જે વાક્ય ઉપર કહ્યું તેનો વિરોધ પણ થતો નથી, કારણ કે કર્મમાર્ગની મર્યાદા અને તે માર્ગમાં પ્રિયવ્રતની પ્રવૃત્તિ પણ ભગવાને કરેલી છે. તેથી જ ભોગ ભોગવવા છતાં તેની ભક્તિનો પણ નાશ થયો ન હતો કારણ કે તેના વિવેકનો નાશ માત્ર તે ભોગ કરે તે માટે જ ભગવાને કરેલો. રાત્રિને દિવસ બનાવી તે પણ ભગવાનનું જ કાર્ય હતું કારણ કે ભગવાન્ વિના બીજો કોઈ કાલને ફેરવવા શક્તિમાન નથી, ભગવાને તે કાર્ય પોતાના છ ગુણોથી અને સ્વરૂપથી કરેલ હોવાથી, તે સાત વાર જ થયું. છ ગુણોવાળા પૂર્ણ ભગવાન્ ભૂમિ ઉપર છે એમ જણાવવા, ભગવાને સાતવાર તે કાર્યનું ભૂમિ ઉપર સ્થાપન કર્યું. તેથી જ આ ભગવાન્‌નાં ઐશ્વર્યનું જ કાર્ય છે એમ જણાવવા જુદા પ્રકારે દ્વીપોના વિભાગ પણ કરેલા નહિ, તેમજ દિવસે જ રથમાં ફરીને દ્વીપોના વિભાગ કરેલા નહિ. છતાં રાત્રિને દિવસ બનાવતાં તેની સાથે-સાથે દ્વીપોના વિભાગ કરવાનું એ પણ બીજાથી થઈ શકે તેવું નથી, કારણ કે દ્વીપોના વિભાગ અને સમુદ્ર કરવા અને તેમ કરતાં પણ તેઓને પણ જુદા-જુદા પ્રકારના કરવા એ જીવથી થઈ શકે તેવું નથી. આમ જુદા-જુદા દ્વીપો અને સમુદ્રો થવાથી જુદા-જુદા સ્થળે તેમનું રક્ષણ કરી શકે તેવી શક્તિવાળા રક્ષણ કરનાર પણ હોવા જોઈએ. તેથી તેવા પુત્રો ઉત્પન્ન કરવા(શ્લો.૩૩) એ પણ ભગવાન્‌નાં વીર્યનું કાર્ય હોવાથી, સ્ત્રી અને પુત્રોનાં વર્ણનની અયોગ્યતા કહી તે પણ રહેતી નથી.

શઙ્કાઃમનુના પુત્ર તરીકે મન્વન્તરમાં અધિકારવાળા આ પ્રિયવ્રતે ભગવાન્‌નું કાર્ય પડતું મૂકી ભક્તિમાં પ્રવૃત્તિ કરવી યોગ્ય ન હતી, અને નારદ સર્વ જાણનાર હોવાથી તેણે ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરવો યોગ્ય ન હતો, એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે જો પ્રિયવ્રતમાં પોતામાં દોષ હોય તો તેનાથી હરિનું કાર્ય થઈ શકે નહિ. તેને હરિનું કાર્ય કરવાનું હતું, અને ભગવાન્‌નો તેનામાં આવેશ થયા વિના તેનાથી તે થઈ શકે તેમ ન હતું, અને જો તેનામાં દોષ હોય તો તેનામાં ભગવાન્‌નો આવેશ થાય નહિ. પ્રિયવ્રત મનુનો પુત્ર હોવાથી તેને તે અધિકારથી પ્રાપ્ત થયેલું કાર્ય કરવાનું હોવાથી, હરિનું કાર્ય અને તે પણ અસાધારણ કાર્ય કરવામાં દોષવાળો રહીને જ તે પ્રવૃત્તિ કરે તો ભગવાન્‌નો આવેશ તેનામાં થાય નહિ અને ભગવાન્‌નું કાર્ય તેનાથી થઈ જ ન શકે. આધિદૈવિક દોષ વિનાનો થવાને લીધે ભગવાન્‌નો આવેશ થવામાં ભક્તિ જ કારણરૂપ હોવાથી તેણે પહેલાં ભક્તિ માટે જ પ્રવૃત્તિ કરી, અને તેથી જ નારદે પણ તેને ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરેલો ભગવાન્ દોષરહિત હોવાથી દોષવાળામાં તેમનો આવેશ થાય તે યોગ્ય નથી. તેથી પુરુષ દોષરહિત થાય ત્યારે હરિ પોતે તેનામાં આવેશ પ્રવેશ કરી પોતાનું(હરિનું) કાર્ય કરે છે. અથવા હરિ તેનામાં આવેશ કરી પોતાનું એટલે તે ભક્તનું કાર્ય કરે છે. પ્રિયવ્રત (મન્વન્તરનો) અધિકારી હોવાથી દ્વીપોનું રક્ષણ કરવું વગેરે તેનું કાર્ય હતું. તે પ્રિયવ્રતથી પોતાથી થઈ શકે તેમ ન હોવાથી ભગવાન્ પોતે જેવી રીતે તે કાર્ય કરે તે માટે તે પ્રકારે પોતાની અંદર તેમનો આવેશ થવો જોઈએ, અને

વિઘ્નો(દોષો)ને દૂર કરી, તેવો હરિનો પોતાની અંદર આવેશ કરાવનારી ભક્તિ જ છે. તેથી જ તેણે ભક્તિની જ પ્રવૃત્તિ કરી.

શઙ્કાઃત્યારે પ્રિયવ્રતમાં ભગવાન્નો આવેશ થતાં, તેણે પોતે જ રાજ્ય કરવાનો ઉદ્યમ કેમ ન કર્યો અને પિતાની આજ્ઞાથી પણ કેમ ન કર્યો? એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે પહેલાં ભક્તિથી દોષ દૂર થતા ભગવાન્નો આવેશ થતાં પોતે દ્વીપોનું રક્ષણ વગેરે કરી શકશે તેવા વિચારથી ભક્તિ માટે પ્રવૃત્તિ કરી, છતાં પાછળથી ભક્તિના રસનો અનુભવ થતાં, રાજ્ય કરવાથી તે અટકી જશે, એવા વિચારથી તેણે રાજ્ય કરવાનું સ્વીકાર્યું નહિ. વળી પોતાની મેળે અથવા પિતાની આજ્ઞાથી તેણે રાજ્ય કરવાનું સ્વીકાર્યું હોત તો તે સ્વીકારવામાં ભગવાન્નો આવેશ થએલો તે પણ જતો રહેત અને તેથી કાંઈ પણ કાર્ય થઈ શકત નહિ. પરન્તુ ભગવાન્ની આજ્ઞાથી તેનો સ્વીકાર કરવામાં કોઈ પણ દોષ રહે નહિ, તેથી તેમની આજ્ઞા તેણે સ્વીકારી. વાસ્તવિક રીતે તો ઉત્તેજિત થએલો આવેશ જ કાર્ય કરે છે અને તેથી ભગવાન્ના બ્રહ્માએ કહેલાં વાક્યો આવેશને ઉત્તેજિત કરવા જ કહેલાં, અને તેથી જ ભવિષ્યમાં સર્વ કાર્ય થઈ શક્યા. આ સર્વનો વિચાર કરીને જ આ સર્વ હરિનું કાર્ય હોવાનું વગેરે કહેલ છે૨૨।।-૨૩।।

પ્રિયવ્રતની પહેલાં ભક્તિ કહી અને પછી તેણે પોતાના પિતા મનુની આજ્ઞાનું ઉલ્લઙ્ઘન કર્યાનું કહ્યું (શ્લો.૬), તેનું બીજું તાત્પર્ય એવું પણ છે કે શ્લો.૧૩ પ્રમાણે જીવ ભગવાને વિચારેલું કાર્ય કરવા માટે જ દેહ ધારણ કરે છે, પરન્તુ ભગવાન્ના સમ્બન્ધ વિના તે તેવું કાર્ય કરી શકતો નથી. અને ભક્તિ વિના ભગવાન્નો સમ્બન્ધ થતો નથી. તેથી મર્યાદામાર્ગમાં પુરુષે; આરમ્ભથી જ દોષ ન રહે તે માટે પર્વતના જેવા દૃઢ ચિત્તવાળા થઈને ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થવું. ભગવાન્નું ભજન જ કરવું અને બીજું કાંઈ ન કરવું એવાં દૃઢ ચિત્તવાળા થવું. તેથી જ પ્રિયવ્રતે પિતાના વચનનું પણ ઉલ્લઙ્ઘન કર્યું. પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લઙ્ઘન કરવાથી પ્રિયવ્રતને કાંઈ દોષ પણ થયો ન હતો, કારણ કે તેમની આજ્ઞા ભગવાન્ના ભજનથી વિરુદ્ધ હતી, અને એવી આજ્ઞાનું ઉલ્લઙ્ઘન કરવાથી કાંઈ દોષ પણ થતો નથી, કારણ કે ભગવાન્નાં માર્ગની મર્યાદા પણ એવી જ છે. મર્યાદામાર્ગમાં બધાઓએ એમ જ કરવું જોઈએ૨૩।।-૨૪।।

ભગવાન્નો વિજય અખણ્ડ છે અને સર્વથી ઉત્તમ છે. તેનું આ સ્કન્ધમાં નિરૂપણ કરવામાં આવતું હોવાથી આ સ્કન્ધમાં અખણ્ડ ગદ્યનો પ્રયોગ કરેલો છે. આ સ્કન્ધમાં કથા જ ભગવાન્ના ઉત્તમ અખણ્ડ વિજયનું નિરૂપણ કરતી હોવાથી, કથા જ ગદ્યમાં કહેલી છે, અને તેથી જ ઉપદેશ આપવાનો હોય ત્યાં શ્લોકો યોજેલા છે. વળી પુરુષરૂપ શ્રીભાગવતની કટિ (કેડ)ના ભાગરૂપ આ સ્કન્ધ છે, અને કેડ પગ વગેરેની પેઠે જુદા ભાગવાળો નથી. તેથી પહેલા વગેરે સ્કન્ધોની પેઠે આ સ્કન્ધ શ્લોકોમાં નથી, પરન્તુ અખણ્ડ સ્વરૂપવાળા ગદ્યમાં કહેલો છે.

આ મર્યાદાનો સ્કન્ધ હોવાથી સંસારમાં વૈરાગ્યવાળો, બ્રહ્મજ્ઞાની પ્રિયવ્રત જેણે પાછળથી ભોગમાં પ્રવૃત્તિ કરી, તેની કથા આ સ્કન્ધથી વિરુદ્ધ છે–એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે મર્યાદા શ્રીકૃષ્ણને અધીન અને જે (જીવને) પોતાને અધીન છે તે પુષ્ટિ કહેવાય છે. ઉપર કહ્યા તેવા ગુણોવાળા પ્રિયવ્રતે જો પોતે ભોગમાં પ્રવૃત્તિ કરી હોત તો મર્યાદાનો ભઙ્ગ થાત. ભગવાન્ને અધીન રહી તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે ભોગ કરવો તે મર્યાદા જ છે, તેથી તેની કથા આ સ્કન્ધથી વિરુદ્ધ નથી. જ્યાં ભક્ત પોતે સ્વતંત્ર રહે અને દામોદરલીલામાં થયું તેમ તેની ઈચ્છા પ્રમાણે ભગવાન્ કાર્ય કરે, તે પુષ્ટિ છે।।૨૪-૨૫।।

આ પ્રિયવ્રત સમ્પૂર્ણ રીતે શ્રીકૃષ્ણને અધીન રહેલો કારણ કે આરમ્ભમાં તેને ૧.જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલ, પછી ૨.ભોગ પ્રાપ્ત થયો અને પછી ૩.મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો; એ ત્રણે, પહેલાં તેણે ભગવાન્‌ના ચરણકમલના જે રસનો અનુભવ કરેલ તેના બલથી જ પ્રાપ્ત થયેલા.

સામાન્ય રીતે ૧.યજ્ઞ વગેરે કરવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થતાં સન્ન્યાસ (જગતમાં અનાસક્તિ) થતાં ગુરુના ઉપદેશથી છેવટે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. ત્યાર પછી જેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલ છે તે ભોગમાં આસક્ત થતો નથી, અને આસક્ત થાય તો તે યોગથી ભ્રષ્ટ થયેલ હોવાથી તેના, તે જ જન્મમાં તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત ન થાય (ભગ.ગીતા૬।૪૧-૪૫). આ પ્રિયવ્રતને તો સર્વ તેથી ઉલટું થયું અને તે તેણે પોતાના પ્રયાસથી પ્રાપ્ત કરેલ ન હતા. તેથી જ તે પોતાથી વિષયોમાં આસક્તિવાળો જ હતો અને સંસારમાં વૈરાગ્યવાળો ન હતો એમ જણાવવા શ્લો.૬ માં તેને રાજાનો પુત્ર કહેલ છે. વળી જો તેને જ્ઞાન, ભોગ અને મોક્ષ પોતાના પ્રયાસથી પ્રાપ્ત થયા હોત, તો વસ્તુની મર્યાદા એટલે સ્વભાવનું ઉલ્લઙ્ઘન ન થાત, (એટલે ભોગ કરતો હોવાથી) તેને જ્ઞાન જ પ્રાપ્ત ન થાત. જો કદાચ નારદના ઉપદેશથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાત, તો પછી પ્રાકૃત પુરુષની પેઠે તેની ભોગમાં આસક્તિ ન થાત, અને ભોગમાં આસક્તિ થાત તો પછી મોક્ષ પ્રાપ્ત ન થાત. તેથી (ભોગ છતાં જ્ઞાન, જ્ઞાન છતાં ભોગમાં આસક્તિ અને ભોગમાં અસક્તિ હોવા છતાં તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો તે) બીજા કોઈ પ્રકારે ઘટતું ન હોવાને લીધે જ તે સર્વ ભગવાન્‌નું કૃત્ય છે એમ જણાય છે. ભગવાને કરેલું ન હોય, તો વસ્તુની મર્યાદાનું ઉલ્લઙ્ઘન ન થાય એમ ઉપર કહેલું છે. આ બધું પહેલા તેણે ભગવાન્‌ના ચરણવિન્દના જે રસનો અનુભવ કરેલો તેનાં સ્મરણથી થયું એમ છત્રીસમા ગદ્યથી આરમ્ભી અધ્યાય પૂરો થતાં સુધીના શ્લોકોથી જણાવેલું છે.

આ પ્રિયવ્રતનો મર્યાદામાં જ અઙ્ગીકાર હોવાથી, અન્તે તેને વૈરાગ્ય થયાનું કહેલું છે (ગદ્ય.૩૬-૩૭). જેમ પ્રિયવ્રતને જ્ઞાન વગેરે હરિએ પ્રાપ્ત કરાવેલ તેમ પ્રિયવ્રતના સમ્બન્ધમાં બધાં કર્મો હરિએ જ કરેલાં છે તેથી ''પ્રિયવ્રતે કરેલું કર્મ ઈશ્વર વિના બીજો કોણ જ કરે?'' (શ્લો.૩૯) એમ બરાબર જ કહેલું છે.

પ્રાચીન સંસ્કારને લીધે જ પ્રિયવ્રતને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું અને મધ્યે તેણે ભોગ કર્યો તે તો પ્રારબ્ધ કર્મનો નાશ કરવા જ કરેલો એમ પણ કહી ન શકાય કારણ કે એમ હોય તો પિતાની આજ્ઞાનું તેણે ઉલ્લઙ્ઘન કર્યું તે ઘટતું નથી, કારણ કે પોતાના મોક્ષમાં રહેલી અડચણ દૂર થાય તે કોઈને ન ગમે તેવું ન હોય. વળી બ્રહ્માનાં વચનો પણ નકામા થાય અને ''ઈશ્વરની ઈચ્છાએ જ જેને કર્મનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો''(ગદ્ય ૨૩) અને ''ભગવાને આપેલા ભોગ ભોગવ'' (ગદ્ય ૧૯) એ વાક્યોનો પણ વિરોધ થાય૨૫।।-૨૬।।

જો પ્રિયવ્રતે કરેલું કર્મ બધું જ ભગવાને જ કરેલું હોય, તો તેવા પ્રિયવ્રતનો પુત્ર આગ્નીધ્ર ઘણો કામી કેમ થયો? એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે બ્રહ્માનાં વાક્યોથી આરમ્ભમાં પ્રિયવ્રતનું ચિત્ત કામમાં સમ્પૂર્ણ રીતે આસક્ત થએલું, ત્યારે આગ્નીધ્ર જન્મેલો હોવાથી તે ઘણો કામી થયો.

આ પ્રિયવ્રતમાં ત્રણ અંશો હતા ૧.સંસારમાં વૈરાગ્ય સાથે ભગવાન્‌ની ભક્તિ ૨.બ્રહ્માનાં વાક્યોથી ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ વિષયોની કામના અને ૩.મનુના પુત્ર હોવાપણું; અને તેથી તે જુદા-જુદા અંશથી જુદું-જુદું કાર્ય કરવામાટે તેવાં કાર્ય કરી શકે તેવા પુત્રો ઉત્પન્ન થયેલા. તે પૈકી આરમ્ભમાં તેને ઘણો જ કામ હતો એવી તેની અવસ્થામાં આગ્નીધ્ર ઉત્પન્ન થયેલો, તેથી તે કામરૂપ જ જન્મેલો. તેની પછી ઉત્પન્ન થયેલાઓ પણ કામી જ ઉત્પન્ન થયેલા(ગદ્ય ૨૫), કામી ન હોત, તો દ્વીપોનું અધિપતિપણું ન સ્વીકારત (ગદ્ય ૩૩). માત્ર કવિ, મહાવીર અને સવન એ ત્રણ પુત્રો કામી ન હતા (ગદ્ય ૨૬). તે ત્રણ પુત્રોએ જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો, કારણ કે તેઓ ભક્તિના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલા. ગદ્ય ૨૭માં તેઓની ભક્તિનું નિરૂપણ એમ જણાવવા કરેલું છે કે તેઓની સેવાથી પ્રિયવ્રતને પહેલાના જેવી ભગવાન્‌માં પ્રીતિ થઈ. આ ૩૮મા ગદ્યમાં ''હૃદયમાં જેણે હરિના વિહારનો પ્રભાવ ધારણ કર્યો હતો'' એ વિશેષણથી કહેલું છે. ભગવાન્‌માં પ્રીતિ ન હોય

તો કાલ મોક્ષ થવામાં વિઘ્ન કરે, કારણ કે વિષયોએ જ્યાં પ્રવેશ કર્યો હોય ત્યાં તે અવશ્ય વિઘ્ન કરનારો થાય૨૬।।-૨૮।।

ભગવાન્‌માં પ્રીતિ થતાં ફલ પ્રાપ્ત થયું, તો ત્યાર પછી પ્રિયવ્રતે ગુરુ નારદનું સેવન (ગદ્ય ૩૮) ફરી શા પ્રયોજનથી કર્યું? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે મર્યાદામાર્ગમાં સર્વનું સાધન ગુરુની સેવા જ છે. કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગમાં ગુરુની સેવા સાધનરૂપ છે. તેવી જ મર્યાદાભક્તિમાં પણ તે સાધનરૂપ છે તેથી ભક્તનું સાધન પણ ગુરુની સેવા જ છે, કારણ કે મર્યાદામાર્ગ જ તેવો છે. મર્યાદામાર્ગ પ્રમાણે તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થવી જરૂરી છે, તેથી તેણે અંતે ગુરુ નારદની સેવા કર્યાનું અને નારદે ઉપદેશ કરેલા માર્ગે તે ગયાનું કહેલ છે. તે જ પ્રિયવ્રતની મુક્તિ થઈ. નારદને મુક્તિ પ્રાપ્ત થતાં, આને પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ એમ જાણવું૨૮।।-૨૯।।

અધ્યાય ૨ ; આગ્નીધ્રને શ્રીનું દાનઃ

આ પેટા-પ્રકરણમાં એવું જણાવવાનું છે કે ભગવાન્ પોતાના ગુણ પ્રિયવ્રતના વંશજને આપી, તેનું પોતામાં સ્થાપન કરે છે (મોક્ષ આપે છે).

શઙ્કાઃઆગ્નીધ્રમાં પરમ્પરાથી પણ ભગવાન્‌નો કોઈ પણ ગુણ હોવાનું જણાતું નથી (કારણકે તે ઘણો કામી હતો)–એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે જેમ ભગવાન્‌ની આજ્ઞાથી જ પ્રિયવ્રત ઐશ્વર્યનો સ્વીકાર કરે તે માટે બ્રહ્માએ વચનો કહેલાં, તેવી જ રીતે આગ્નીધ્રને શ્રીની પ્રાપ્તિ થાય તેવી ભગવાન્‌ની ઇચ્છા જાણીને બ્રહ્માએ તેની પાસે 'પૂર્વચિત્તિ' નામની અપ્સરાને કામભોગ માટે મોકલી(ગદ્ય ૩). ભગવાન્‌ની આજ્ઞાથી જેને કામ ઉત્પન્ન થયેલો તેવા આગ્નીધ્રની પ્રકૃતિરૂપ જ તે અપ્સરા હતી. તેથી જ ''ગાન કરતી'' એવું તેનું વિશેષણ ગદ્ય ૨માં યોજેલું છે. વળી ગુણો પરસ્પર ભળતાં નવ પ્રકારના થતા હોવાથી તે પ્રકૃતિરૂપ અપ્સરાએ નવ પુત્રોને જન્મ આપ્યો(ગદ્ય ૧૯) તેથી તે પ્રકૃતિરૂપ જ હતી. અને બ્રહ્માએ જ તેને આગ્નીધ્રને વશ કરેલી. તેથી જ આગ્નીધ્રે તેને ગદ્ય ૭-૧૬માં જણાવેલાં, રસ ઉત્પન્ન કરે તેવાં વાક્યોથી મોહ પમાડી. આ વાક્યોથી તેનામાં રસ ઉત્પન્ન થયો અને તેથી તે રસશાસ્ત્રમાં મોહ ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ રસવાળાં જ વાક્યો છે. જો તે પ્રકૃતિરૂપ ન હોત અને બ્રહ્માએ તેને આગ્નીધ્રને વશ કરી ન હોત, તો આગ્નીધ્ર ઘણો જડ (મૂર્ખ)છે (જુઓ ગદ્ય ૬), એમ જાણીને તે તેનાથી કંટાળી જ જાત, પણ મોહ ન પામત. વળી જો પૂર્વચિત્તિ આગ્નીધ્રને ભગવાને આપેલી ન હોત, તો જ્યારે ભગવાન્‌ના ભક્ત પ્રિયવ્રતને પણ ભગવાન્‌નાં વાક્યોથી ઉત્પન્ન થયેલા કામવાળો તે હોવાથી; આગ્નીધ્ર જેવો કામી પુત્ર થયો, તો પછી આ આગ્નીધ્રનો પણ એવો કામી જ પુત્ર થાય. પરન્તુ ''ભગવાન્ મારે ત્યાં પુત્ર થઈ અવતરે'' એવી ભગવાન્‌ની કામના રાખનાર નાભિ જેવો પુત્ર ન થાય. પિતામાં જે ગુણ અધિક હોય તે સર્વથી મોટા પુત્રમાં આવે અને આ આગ્નીધ્રનો સર્વથી મોટો પુત્ર નાભિ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, ભગવાન્‌ની કામનાવાળો હોવાથી આગ્નીધ્રમાં પણ ભગવાન્‌ની કામના હોવી જોઈએ. (તેથી તેનામાં ભગવાન્‌નો શ્રીગુણ હોવો જોઈએ) અથવા જો પૂર્વચિત્તિ પ્રકૃતિરૂપ ન હોય, તો આગ્નીધ્રનો પુત્ર નાભિ સાત્ત્વિક કેમ થાત?૨૯।।-૩૧

આગ્નીધ્રને પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ થયાનું કહેલ છે (ગદ્ય ૨૨) તે આ પ્રકરણથી વિરુદ્ધ છે–એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે આગ્નીધ્રમાં કામ હતો તે દોષ હતો, અને દોષવાળાની ભગવાન્‌માં સ્થિતિ થતી નથી. વળી કામ રાખવો યોગ્ય પણ નથી. તેનો પોતાની પ્રકૃતિમાં જ લય થવાથી તે દોષ દૂર થાય અને અપ્સરાઓ કામની પ્રકૃત્તિરૂપ છે. તેથી અપ્સરાઓના લોકમાં જ કામનો લય કરવાથી આગ્નીધ્ર શુદ્ધ થાય, ત્યારે તેની ભગવાન્‌નાં સ્થિતિ થાય. તેથી અપ્સરાઓનો લોક જેમાં પિતૃઓ આનન્દ કરે છે, તેની તેને પ્રાપ્તિ થયાનું કહેલું છે (ગદ્ય ૨૨).

"કામનાઓનો ઉપભોગ કર્યાથી કામ શાંત થતો નથી જ, પણ જેમ બલિઓથી અગ્નિ વધે છે તેમ તે ઘણો જ વધે છે" એ વાક્ય પ્રમાણે અપ્સરાઓના લોકમાં કામનો લય થવાનું સમ્ભવતું નથી"–એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે તે લોકમાં અપ્સરાઓના ઘરમાં કામ પૂર્ણ થાય છે. જેમ બલિઓથી અગ્નિને ઘણો જ પૂરી દેવામાં આવે તો તે શાંત જ થઈ જાય છે તેમ આગ્નીધ્રનો કામ ત્યાં પૂર્ણ થવાથી શાંત જ થાય. ત્યાં તેને સદા અપ્સરાઓ પ્રાપ્ત થાય એટલે તેઓ સમ્પૂર્ણ રીતે પોતાને સ્વાધીન હોવાથી તે પોતાનો કામ તેઓમાં મૂકે અને તેનો કામ શાંત થાય, તેથી તેને તે લોકની પ્રાપ્તિ થયાનું કહેલ છે૩૨

આગ્નીધ્રે પુત્રની ઇચ્છાથી તપ કરવા માંડ્યું (ગદ્ય ૨) તે પહેલાં અને ત્યાર પછી તેણે કરેલ ભોગ કર્મનું ફલ ન હતું કારણ કે તે ભોગ પછી તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાનો હતો અને એ મોટું ફલ છે. કર્મનું જે ફલ પ્રાપ્ત થાય, કર્મના સમ્બન્ધથી જે પ્રાપ્ત થાત તે થોડું જ હોય છે. તેથી તેણે કરેલ ઘણો ભોગ પણ કર્મનું ફલ ન હતું. તેથી તેણે પ્રાપ્ત કરેલ બધું ફલ ભગવાને આપેલ શ્રીરૂપ જ હતું. તેને મુક્તિ થયાનું સ્પષ્ટ કહેલ નથી, છતાં તેના પિતા પ્રિયવ્રતને (અ.૧।૩૮) અને તેના પુત્ર નાભિને (અ.૪।૫) મુક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું કહ્યું, તેથી વચલા આગ્નીધ્રને પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું યોગ્ય જ છે. પિતા અને પુત્ર બંને કૃતાર્થ થયા, તેથી આ પણ કૃતાર્થ થયો એમાં સંશય નથી. સંદંશ ન્યાયે આગ્નીધ્રને પણ મુક્તિ થાય તે યોગ્ય છે।।૩૩।।

આગ્નીધ્રના પિતા અને પુત્ર ભક્ત હતા, છતાં તે ભક્ત ન હતો, તેથી તેમની મુક્તિ થવા છતાં આગ્નીધ્રને મુક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય–એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે આગ્નીધ્રનો કામ શ્રીકૃષ્ણનાં વચનથી ઉત્પન્ન થયેલો. તેવો કામ પોતે પૂર્ણ થાય તે જરૂરી છે અને તે; કામના રસને જાણનાર હોય તેમાં જ પૂર્ણ થાય. આ આગ્નીધ્ર કામના રસને જાણનાર હતો, કારણ કે તે શ્રીકૃષ્ણનાં વચનથી (બ્રહ્માએ પ્રિયવ્રતને કહેલાં વચનો અ.૧।૧૧-૧૯) ઉત્પન્ન થયેલ કામરૂપ જ હતો. તે આવા કામરૂપ હોવાથી, અને પરણેલી સ્ત્રીમાં કામનો મુખ્ય રસ પ્રાપ્ત થતો ન હોવાથી, લૌકિક સ્ત્રી નિંદાએલ હોઈ તેને ભગવાન્‌નાં વચનથી ઉત્પન્ન થએલ કામનો સમ્બન્ધ થવાનું અસમ્ભવિત હોવાથી, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ભગવાને આપેલી અપ્સરા પૂર્વચિત્તિમાં તેનો કામ પૂર્ણ થયો. કામરસના સ્વભાવને લીધે તેણે જ જડ–મૂર્ખના જેમ (ગદ્ય ૬) તેની સાથે સંભાષણ કરેલું, કારણ કે આવી રીતથી જ કામ રસ સાથે પ્રકટ થાય છે, બીજા પ્રકારે પ્રકટ થતો નથી. તેથી આને ભક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું કહેલ નથી, કારણ કે ભક્તિ કામને રોકી દેનારી છે. તેથી જ ગદ્ય ૬માં તેને જડ જેવો કહીને ગદ્ય ૧૭માં "સ્ત્રીઓને મનાવી લેવામાં ચતુર" કહેલો છે. વળી શ્રીકૃષ્ણનાં વચનથી જ તે ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી જ તેને અવશ્ય મુક્તિ પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. (તેથી ભક્તિ ન હોવા છતાં તેની મુક્તિ થઈ). તેથી તે વાત્સ્યાયનરચિત કામશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ કામ હતો. તે ભગવાન્‌નાં વચનથી ઉત્પન્ન થયેલ કામરૂપ ન હોત, તો તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા તત્ત્વોનો વિચાર કરવો પડત (જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર રહેત)૩૪

અધ્યાય ૩; નાભિને યશનું દાનઃ

ત્રીજા અધ્યાયનો વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે કામ આગ્નીધ્રમાં જ શાંત થએલો હોવાથી, તેના પુત્ર નાભિમાં હોવો ન જોઈએ. છતાં તેને કામ હોવાનું ગદ્ય ૧માં કહેલું છે તે ઘટતું નથી–એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે પ્રિયવ્રત અને આગ્નીધ્રમાં આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક કામ શાંત થયા. આધિદૈવિક કામ જ રહ્યો તેથી આગ્નીધ્રથી પણ આગળ તેના પુત્રમાં કામ આધિદૈવિક ભાવથી ગયો. આ ત્રીજા પુરુષ નાભિમાં તે આધિદૈવિક ભાવથી શ્રીકૃષ્ણરૂપ થયો કારણ કે ભગવાન્ સર્વનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે.

શઙ્કાઃભક્ત ભગવાન્‌માં પ્રીતિને રોકનાર કામનું સેવન કરે તેમ આ કહ્યું તે સર્વ અયોગ્ય છે. તેઓમાં પણ પોતાનો પુત્ર ભગવાન્‌ની સમાન હોવાનું વિચારનાર નાભિ જેવા મૂર્ખની તો અવગણના જ કરવી યોગ્ય છે, તેના ઉપર કૃપા કરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે તેનો વિચાર ખરાબ હતો. ભગવાન્ જેવા મને પુત્ર થાય, એવો તેનો વિચાર અપરાધરૂપ

હતો(ગદ્ય ૧૫). અને ભગવાન્નાં વચનો(ગદ્ય ૧૭-૧૮) પ્રમાણે તેનાથી તેવો પુત્ર જન્મે એવો સમ્ભવ ન હતો. વળી વિષયના સમ્બન્ધવાળો કામ ભગવાન્ના સમ્બન્ધવાળો થાય તે યોગ્ય નથી–એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે પોતે કરવા ઈચ્છેલું કાર્ય સિદ્ધ થાય તે માટે ભગવાને; સંસારના બન્ધનવાળા અથવા મુક્ત જીવોમાં પ્રકટ થવું એવો નિર્ણય ભગવાન્ને જ અધીન છે, જીવોના સાધનને આધીન નથી એમ જણાવવા, જેમ મુનિઓનાં વાક્યોથી મુક્ત જીવ; જય અને વિજયને પણ ભગવાન્ ઉપર તેમની વિરુદ્ધ ક્રોધ થયો, તેમ આ નાભિને ભગવાન્ વિષે કામ થયો. જેમ ક્રોધને લીધે તેઓ સદા ભગવાન્ના વિષે દુષ્ટ વિચાર રાખતા હતા, તેમ આ નાભિ તેમને પુત્રની સમાન માનતો હતો. જેમ ક્રોધ શત્રુ ઉપર હોય તેવા નિયમને લીધે, ભગવાન્ શત્રુ છે એમ જય અને વિજય જાણતા હોવાથી તેમને ભગવાન્ ઉપર ક્રોધ પણ થયો, તેમ પુત્ર પણ સંસારના વિષયરૂપ હોવાથી, નાભિના ''ભગવાન્ મારા પુત્ર છે'' એવી ભાવના થતાં, વિષયના સમ્બન્ધવાળો કામ પણ ભગવાન્ના સમ્બન્ધવાળો થયો. આ આધિદૈવિક કામનું વેદ અને તન્ત્રના પ્રકારથી બ્રાહ્મણોએ ચિન્તન કરી, નાભિના હૃદયમાં પ્રકટ કરેલો. ચાર ભુજાઓવાળા સ્વરૂપનું ચિન્તન કરવું એ તન્ત્રનો પ્રકાર છે (અને યજ્ઞપુરુષ, બ્રહ્મ અથવા હિરણ્ય નું ચિન્તન કરવું એ વૈદિક પ્રકાર છે)૩૫-૩૫।।

જેમ જય તથા વિજયને ભગવાન્નો સમ્બન્ધ ત્રણ જન્મો સુધી થયો, તેમ શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યોથી ઉત્પન્ન થયેલા કામથી પ્રિયવ્રતના વંશને કૃષ્ણપણું (ભગવત્પણું) પ્રાપ્ત થયું. જેમ જય અને વિજય ના હિરણ્યાક્ષ વગેરે જન્મોમાં ભગવાને તેમને પોતાની સમીપ માર્યા છતાં પણ તેમને મુક્તિ પ્રાપ્ત ન થઈ, પરન્તુ ''દેવો ત્રણવાર સત્ય છે'' વગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે તેઓના ત્રણ જન્મો થયા, ત્યાર પછી તેઓને ભગવાન્ની પ્રાપ્તિ થઈ, તેવી રીતે કામ વંશરૂપ હોવાથી, અહીં પ્રિયવ્રતના કામે વંશરૂપ ભગવત્પણું પ્રાપ્ત કર્યું. જ્યારે મુનિઓના વચનથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધે જય તથા વિજય ને ત્રણ જન્મો સુધી ભગવાન્નો સમ્બન્ધ કરાવ્યો, ત્યારે ભગવાન્નાં વાક્યથી ઉત્પન્ન થયેલો કામ વંશને ભગવદ્રૂપ કરે તેમાં કહેવું જ શું? આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન્ સર્વની સમાન છે, પણ લોકમાં ભગવાન્ની સમાન કોઈ નથી.

''ભગવાન્ સમાન મારે પુત્ર થાય'' એવો નાભિનો વિચાર અપરાધરૂપ હતો, તેવો પુત્ર થવાનું સમ્ભવતું નથી વગેરે જે શઙ્કાઓ કરી તે ખોટી ઠરે છે. પુત્ર થાય ત્યારે જો ભગવાન્ જ તે પુત્રમાં પ્રકટ થાય, તો તેને મારો પુત્ર ભગવાન્ની સમાન છે એવું જ્ઞાન થાય આથી એમ જણાવેલું છે કે ભગવાન્નું ભજન પુત્ર તરીકે અથવા હરકોઈ પ્રકારે કરેલું હોય તો તે સફલ થાય છે૩૫।।-૩૭

નાભિને પુત્ર ન હોવાથી તેણે પુત્રની જ કામના રાખવી યોગ્ય હતી, ભગવાન્ની સમાન પુત્રની કામના તેણે કેમ કરી? એવી શઙ્કા થાય તો જાણવું કે તેની ઈચ્છા વાસ્તવિક રીતે તો એવી હતી કે ભગવાન્ જ તેના પુત્ર થાય કારણ કે ભગવાન્ પુત્ર ન હોય તો વંશ કામથી થતો હોવાથી, તેનાથી પ્રવૃત્તિનું જ કાર્ય થાય, નિવૃત્તિ તથા તેનાં ફલ પ્રાપ્ત ન થાય. ભગવાન્નાં વચનથી પુત્ર થવાને લીધે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય, તો પણ આધિદૈવિક કામના સ્વરૂપમાં જ લય થાય, પરન્તુ પુરુષોત્તમના સ્વરૂપમાં લય ન થાય. તેથી પોતાથી આરમ્ભી બધાએ વંશને ધર્મથી આરમ્ભી મુક્તિ સુધીના સર્વ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય તે માટે નાભિએ ભગવાન્ પુત્ર થાય એવી કામના કરેલી. પરન્તુ ઈશ્વરને સાક્ષાત્ ''આપ મારા પુત્ર થાઓ'' એમ કહી શકાય તેમ નહિ હોવાથી 'આપના જેવા' એમ ગદ્ય ૧૩માં કહેલું છે. ભગવાન્ પુત્ર તરીકે પ્રકટ થાય તો વંશ કૃતાર્થ થાય એ તર્કથી સિદ્ધ છે.

ધર્મથી આરમ્ભી ભક્તિ સુધીના પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય તેવી શક્તિ વંશને વરદાન મેળવવાથી પણ પ્રાપ્ત થાય, તેથી ભગવાન્ પુત્ર તરીકે પ્રકટ થાય તે જરૂરી ન હતું–એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે વરદાનથી તેવી શક્તિ વંશને પ્રાપ્ત ન થાય, કારણ કે વર વાણીરૂપ છે, અને તેથી કામથી પુત્રની ઉત્પત્તિ થાય એવી પહેલાંની (ભગવાન્ની) વાણીનો વિરોધ

થવાનું સમ્ભવતું હોવાથી, ભગવાન્ વાણીથી એવો વર આપે તેવો સમ્ભવ નહોતો. વળી વરની વાણીથી પહેલાંની વાણીનું બલ હઠાવી શકાય નહિ, કારણ કે બન્ને વાણી સમાન બલવાળી થાય, અને વરથી વંશને તેવી શક્તિ વગેરે પ્રાપ્ત થવાનો પણ સમ્ભવ નહોતો, પરન્તુ ભગવાન્નાં સ્વરૂપથી જ તેવી શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે, કારણ કે સ્વરૂપ વાણી કરતાં વિશેષ બલવાન છે. તેથી ભગવાન્ પોતે જ તેના પુત્ર થયા. વંશને ઉપર જણાવી તેવી શક્તિ ભગવાન્ પુત્ર થવાથી જ પ્રાપ્ત થાય તેમ હતું. તેથી જ ''નગ્ન સ્થિતિમાં રહેનારાના (શ્રમણોના અને બ્રહ્મચારી ઋષિઓના) ધર્મો દર્શાવવાની ઇચ્છાવાળા સત્ત્વગુણવાળા દેહથી મેરૂદેવીમાં અવતર્યા'' એમ (ગદ્ય ૨૦) કહેલું છે.

''ત્યારે કાદવમાં પડીને પગ ધોવા કરતાં કાદવને સ્પર્શ કર્યા વિના દૂર રહેવું એ વધારે સારું'' એ નિયમ પ્રમાણે કામથી પુત્ર ઉત્પન્ન થવાનું ભગવાને કહેલું તે યોગ્ય જણાતું નથી, તેથી તે શા અભિપ્રાયથી કહેલું? એવી શઙ્કા થાય તો તેનું નિરાકરણ ઉપર ''ભગવાન્ના ગુણોનું માહાત્મ્ય પ્રકટ કરવા ભગવાને ઐશ્વર્ય તથા વીર્ય ગુણો પ્રિયવ્રતમાં મૂકેલા એ સ્થળે કહેલું છે. પ્રિયવ્રતમાં એ બે ગુણો મૂકેલા તેમ નાભિમાં કીર્તિ મૂકેલી. ભગવાન્ નાભિના પુત્ર થયા એવી કીર્તિ નાભિને પ્રાપ્ત થઈ.

આ અધ્યાયમાં બ્રાહ્મણોની પણ ભક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે. જો નાભિના હૃદયમાં ચિન્તનથી ભગવાન્ને પ્રકટ કરાવનાર બ્રાહ્મણો ભગવાન્ના ભક્તો હોય તો જ ભગવાન્ પ્રકટ થાય તેથી માત્ર યજ્ઞ અને યજ્ઞનાં સાધનરૂપ યજમાનની શ્રદ્ધા, યજ્ઞભૂમિ વગેરેથી ભગવાન્ પ્રકટ થયા ન હતા, પરન્તુ બ્રાહ્મણો ભક્ત હોવાથી પ્રકટ થયા હતા એમ જણાવવા બ્રાહ્મણોની ભક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે. ભગવાન્ને વંશનો સમ્બન્ધ થાય, તે માટે યજ્ઞ ઉપયોગી હતો. પણ માત્ર યજ્ઞ તથા તેનાં સાધનોથી ભગવાન્ પ્રકટ થયા ન હતા।।૩૮-૩૯।।

અધ્યાય ૪. ધર્મી ઋષભદેવઃ

ચોથા અધ્યાયમાં પણ નાભિની કથા એમ જણાવવા કહેલી છે કે ભગવાન્માં લૌકિક પુત્રનો ભાવ રાખવાથી પણ નાભિ સંસારના બન્ધનમાંથી છૂટયો(ગદ્ય ૫). જેમ ભગવાન્ ઋષભદેવ તેમના પિતા નાભિની કામનાથી પોતે પુત્ર તરીકે ઉત્પન્ન થયા, તેવી જ રીતે તેમણે રાજ્ય વગેરે સર્વ લૌકિક કાર્યો પણ કર્યા એમ જણાવવા તેમણે કરેલ રાજ્ય વગેરેનું વર્ણન કરેલું છે. તેથી ત્રીજા અધ્યાયમાં (ગદ્ય ૨૦) નિવૃત્તિના ધર્મો પ્રકટ કરવા ઋષભદેવે અવતાર લીધેલ હોવાનું કહેલ હોવાથી તેમણે રાજ્ય વગેરે કર્યાં તે એ વાક્યથી વિરુદ્ધ હોવાનું ન માનવું. (આ વધારાનાં કાર્યોનું કથન છે)૪૦-૪૦।।

ભગવાન્ના આ ઋષભદેવ અવતારની ઈન્દ્રે સ્પર્ધા કરેલી(ગદ્ય ૩). કારણ કે પહેલા મન્વન્તરમાં જે હરિનો અંશાવતાર યજ્ઞ હતો, (જુઓ ૪।૧।૩ તથા ૮।૧।૫) તે જ આ સમયે ઈન્દ્ર થયેલ. તેથી તે પણ પહેલા મન્વન્તરનો ભગવદવતાર હતો અને ઋષભદેવ પણ ભગવાન્ હતા (ગદ્ય ૮). તેથી તે તેમની સ્પર્ધા કરવા યોગ્ય હતો.

ત્યારે બન્ને એક હોવાથી સ્પર્ધા થવાનો સમ્ભવ જ ન હતો!–એવી શઙ્કા થાય તો જાણવું કે યજ્ઞનો ભગવદવતાર મન્વન્તરના કાર્યમાટે થયેલ હોવાથી તેમનામાં ભગવાન્ની માત્ર ક્રિયાશક્તિ જ પ્રકટ થયેલી પણ સ્પર્ધા ન કરવામાં જોઈતી વધારાની જ્ઞાનશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ ન હતી. અને તેમણે ઈન્દ્રપણાનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારે ઈન્દ્રના ગુણોનો પણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. તેથી તેમણે ઋષભદેવની સ્પર્ધા કરી. અથવા ઋષભદેવનો અવતાર નિવૃત્તિમાર્ગને પ્રકટ કરવારૂપ કાર્ય માટે થયેલો હોવાથી પ્રવૃત્તિ કરે છે કે નહિ, તેવો ઈન્દ્રને સંશય થવાથી તેમને પોતાની કન્યા જયન્તી આપવી કે નહિ તેવો સન્દેહ થયો. તેથી પ્રજા ઉપર તેમને પ્રેમ છે કે નહિ તે ઉપરથી તે પ્રવૃત્તિ કરે તેવા છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા, અને પોતાની કન્યા અલૌકિક વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલી અને ઋષભદેવ નિવૃત્તિના ધર્મો ઉપર પ્રીતિ રાખનારા હોવાથી તે લોકમાં પોતાનું અલૌકિક વીર્ય પ્રકટ કરશે કે નહિ, એવા વિચારથી તેમના અલૌકિક વીર્યની પરીક્ષા કરવા ઈન્દ્રે

વૃષ્ટિ ન કરી(ગદ્ય૩). વૃષ્ટિ બંધ રાખી તેણે તેમના પૂર્ણ અલૌકિક ગુણની પરીક્ષા કરીને પછી કન્યા તેમને આપી(ગદ્ય૮).

ગદ્ય ૩માં સ્પર્ધા કર્યાનું કહેલ છે તે તો લોકની માન્યતાના અભિપ્રાયથી કહેલું છે વાસ્તવિક રીતે કન્યા આપવા માટે અલૌકિક વીર્યની પરીક્ષા કરવા વૃષ્ટિ બંધ રાખેલી૪૧।।-૪૩।।

પરીક્ષા કરવાનું પ્રયોજન એ હતું કે જો કન્યા અને તેનો પતિ બન્ને ભગવદ્રૂપ હોય, તો તેમના પુત્રો કૃતાર્થ થાય. ઋષભદેવની પરીક્ષા થતાં, જો તે લૌકિક વાદળાંઓને ખેંચી લઈ તેમનાથી વૃષ્ટિ કરે, તો તે વાદળાઓ ઈન્દ્રના હોવાથી ઋષભદેવના વીર્યથી વૃષ્ટિ થઈ ન ગણાય. તેથી તે પોતે મેઘરૂપ થયા અને તેમણે મેઘરૂપ થઈ ઘણી સુંદર વૃષ્ટિ કરી, એટલે જે ખેતરમાં જ્યારે જેટલું જલ જોઈએ તે ખેતરમાં ત્યારે તેટલું જ જલ નાખી વૃષ્ટિ કરી. ઈન્દ્ર વૃષ્ટિ કરતો તે ખોટી હતી (તેથી જ્યાં જ્યારે જેટલું જોઈએ ત્યાં તે સમયે તેટલું જલ મળતું નહિ. વધારે પણ પડે અને ઓછું પણ પડે). તેથી ઋષભદેવે કરેલી વૃષ્ટિ ઘણી સુંદર હતી. મેઘરૂપ થયા વિના પણ ઋષભદેવ પોતે જ વૃષ્ટિ કરવા શક્તિમાન હતા, છતાં આ મર્યાદામાર્ગ છે અને મર્યાદામાર્ગમાં પ્રસિદ્ધ સાધનોથી જ જે કાર્ય કરવાનું હોય તે કરવું જોઈએ૪૦।।-૪૩।।

ઋષભદેવ ભગવાન્ ઘરમાં હતા છતાં નાભિ વનમાં ગયો તે તેણે અયોગ્ય કાર્ય કર્યું, અને તે પણ પોતાના માટે પ્રકટ થએલ ભગવાન્ના અવતારની ઉપાસના તજી બીજે જવું તે અયોગ્ય જ હતું–એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે ઋષભદેવ ભગવાન્ નાભિને કામના પૂર્ણ કરવા પુત્ર તરીકે પ્રકટ થયેલા તેથી તે તેની કામના પૂર્ણ કરે, પણ તેને મોક્ષ ન આપે કારણ કે અમુક ઈચ્છાથી જ ભગવાન્ પ્રકટ થયેલા. નાભિનો મોક્ષ નર-નારાયણની ઉપાસનાથી થવાનો હતો. તેથી તે ઘર તજી બદરિકાશ્રમ ગયેલો(ગદ્ય ૫), કારણ કે મર્યાદામાર્ગમાં એવી જ રીતે ઘરનો ત્યાગ વગેરે સાધનો કરવાથી મુક્તિ થાય છે.

નર-નારાયણ પૈકી એક નર; નિયમ(વિધિ) ને અનુસરનારા હોઈ તપરૂપ સાધનથી જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. ત્યારે ભગવાન્ (નારાયણ)નાં ભજનનું શું પ્રયોજન? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે મર્યાદામાર્ગમાં ઉપર કહેલ જ્ઞાનનો અધિકાર સ્ત્રીને નહિ હોવાથી, ભગવાન્ના ભજન વિના તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. પણ જો ભગવાન્ની સેવા કરવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે તો ઘણાઓની પણ સાથે મુક્તિ થાય. શિશુપાલ વગેરે પેઠે ભગવાન્ ઉપર દ્વેષ રાખીને તમોગુણથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવી હોય, તો એક જ પોતાની જ મુક્તિ તે સાધનથી પ્રાપ્ત કરી શકે, પણ તેના ઉપર આધાર રાખનારાઓની તેવાં સાધનથી મુક્તિ ન થાય. તેવી રીતે જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે મુક્તિ મેળવવામાં પણ એકની જ મુક્તિ થાય. તેથી એક (પુરુષ)ને જ ઘરનો ત્યાગ કરવાનું કહેલ છે. ભજન કરી મુક્તિ મેળવવામાં તો ભજનમાં અડચણરૂપ હોય તેનો જ ત્યાગ કરવાનો છે, ભજનમાં પણ મદદ કરનારનો ત્યાગ કરવાનો નથી. તેથી નાભિ પોતાની પત્ની મેરૂદેવી સાથે બદરિકાશ્રમ ગયેલો. મેરૂદેવી ભજનમાં અડચણરૂપ ન હતી૪૪-૪૫।।

છતાં પણ મર્યાદામાર્ગમાં સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા હોવાથી નાભિ સ્ત્રી સાથે બદરિકાશ્રમ ગયો તે યોગ્ય ન હતું, કારણ કે ''સ્ત્રીના સઙ્ગથી પુરુષને જેવું દુઃખ થાય છે'' એ વાક્ય પ્રમાણે તેવા દુઃખદાયક સ્ત્રીના સમ્બન્ધને લીધે નાભિને પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થવાનો સમ્ભવ રહેતો નથી–એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે અહીં નાભિની મુક્તિ વનમાં રહેલાના (વાનપ્રસ્થ આશ્રમના) પ્રકારે થવાનું કહેલ છે. નાભિ બદરિકાશ્રમ ગયો તે સન્ન્યાસ લઈ ગયો ન હતો, કારણ કે તે ત્યાં ગયો ત્યાં સુધી પણ સન્ન્યાસીના ગુણો તેણે પ્રકટ કર્યા ન હતા. આ ત્રીજો આશ્રમ તેણે ગ્રહણ કર્યો, તેથી તે ત્યાં પત્ની સાથે ગયેલો.

પ્રિયવ્રત ગુરુની સેવાને મુખ્ય ગણતો હોવાથી તે બ્રહ્મચારી રહેવા ઇચ્છતો હતો, તેના પુત્ર આગ્નીધ્રે સ્પષ્ટ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમ સાચવેલો અને તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું કહેલું છે. આ ત્રીજા નાભિએ ત્રીજા વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં રહી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી.

શઙ્કાઃનાભિએ સર્વનો ત્યાગ કરેલ ન હોવાથી તે વનમાં શા માટે ગયો? કારણ કે તેની કામના પૂર્ણ કરવા પ્રકટ થયેલ ઋષભદેવનાં પણ ભજનથી તેમની કૃપાથી તેને ઘેર બેઠાં પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાત. વળી ઘરનો ત્યાગ કરવો જરૂરી હોય તો પણ વનમાં તેણે ઋષભદેવનું ભજન કેમ ન કર્યું? એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે નાભિને ઋષભદેવ મારો પુત્ર છે એવું ભાન રહેતું પણ તે ભગવાન્ છે એવું ભાન થતું નહિ. તેથી તેનાથી ઋષભદેવનું ભજન થાત નહિ, કારણ કે મર્યાદામાર્ગમાં હરકોઈ પ્રકારના જ્ઞાનથી મુક્તિ થતી નથી. તેથી તે વનમાં ગયો અને ત્યાં નર-નારાયણની ઉપાસના કરી૪૫।।-૪૮

''નાભિના શુદ્ધ કર્મથી હરિ તેના પુત્ર થયા'' એમ જે ગદ્ય ૬માં કહેલું છે તે શુકનું વચન નથી, પરન્તુ તે લોકમાં બોલાતાં વચન કહેલ છે તેથી તે વચનથી ભક્તિશાસ્ત્રનો વિરોધ થતો નથી. લોકોએ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરેલ હોય તો પણ તેમને સર્વત્ર બહારની જ દૃષ્ટિ રહે છે. તેથી તેવી લૌકિકી (લોકની) દૃષ્ટિથી શાસ્ત્રનાં વચન ખોટાં થતાં નથી. લોકોમાં બ્રાહ્મણો વગેરેમાં શ્રદ્ધા વિનાની ભક્તિ હોવાથી તેમને જ્ઞાન થતું નથી. (તેથી તેમને બહારની જ દૃષ્ટિ રહે છે).

સર્વ કામની વૃદ્ધિ થાય તો તે માટે ઋષભદેવે એકસો પ્રકારે કામ કર્યો અથવા એકસો પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. વંશ કામરૂપ છે અને કામ એકસો પ્રકારનો છે, તેથી ઋષભદેવે સર્વ પ્રકારના કામની વૃદ્ધિ થાય તે માટે તેટલા પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા૪૯-૫૦

મુક્તિ એક પ્રકારની છે, ગુણોને લીધે ભોગ નવ પ્રકારનો છે, સાધનભક્તિ પણ ગુણોને લીધે નવ પ્રકારની છે અને કર્મનાં ફલ એક્યાસી પ્રકારના છે. તેથી તે જુદા-જુદા ફલની કામના પણ એક, નવ-નવ તથા એક્યાસી પ્રકારની હોઈ, કામ એકંદર એકસો પ્રકારનો થાય છે. કર્મના ફળ એટલે કર્મમાર્ગથી પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છેલા પદાર્થોની કામના એક્યાશી પ્રકારની છે, કારણ કે નવ પ્રકારના કર્મ છે અને નવ પ્રકારના કર્તા છે. દરેક પ્રકારનો કર્તા નવ પ્રકારના કર્મો પૈકી દરેક કર્મના ફલની ઇચ્છા કરે, એટલે ૯x૯=૮૧ પ્રકારના કર્મનાં ફલ થાય છે૪૯-૫૦

આ પ્રિયવ્રતના વંશની સૃષ્ટિ ઉલટા ક્રમથી પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવાની કામનાવાળી હતી, કારણ કે આ વંશમાં આરમ્ભમાં પ્રિયવ્રત થયો, તેને મોક્ષના ધર્મોમાં પ્રીતિ હતી, તેનો પુત્ર આગ્નીધ્રને કામમાં પ્રીતિ હતી, તેના પુત્ર નાભિને અને તેને યજ્ઞ કરાવનાર બ્રાહ્મણોને ભક્તિમાં (સાધનભક્તિ અથવા મર્યાદાભક્તિમાં) પ્રીતિ હતી, અને ઋષભદેવે ધર્મની મર્યાદાનું સ્થાપન કર્યું.

અહીં ચાર પુરુષાર્થ પૈકી અર્થ પુરુષાર્થ ન કહેતાં તેને બદલે ભક્તિ કહેલી છે, તેનું કારણ એવું છે કે જેમ અર્થ સર્વને સુખ આપનારો છે અને સર્વ પદાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનારો છે, તેવી રીતે મર્યાદામાર્ગમાં ભક્તિ (મર્યાદાભક્તિ) સર્વને સુખ આપનારી અને સર્વ પદાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. તેથી એ પ્રમાણે અનુક્રમવાળી કથા છે, અને તેથી જ આ ચારે પુરુષાર્થ ભગવાને જ સાચવેલા. ભગવાને એવી રીતે આ વંશના પુત્રોમાં જુદા-જુદા પુરુષાર્થોની કામના સારી રીતે સમ્પૂર્ણ મૂકેલી, તેથી તેમની પ્રજા કામનારહિત હતી, અને ભગવાન્ જ તે પ્રજાનું રક્ષણ કરતા હતા(ગદ્ય ૧૮). (આકાશમાં ઉગેલાં પુષ્પ જેવો) જે પદાર્થ નથી જ તેની જેમ કોઈ પણ કામના કરતું નથી, તેમ બીજાના કોઈ પણ પદાર્થની કોઈ પણ

સમયે આ પ્રજાનો કોઈ માણસ કામના કરતો ન હતો, એ દૃષ્ટાન્તથી પ્રજા સમ્પૂર્ણ રીતે કામનારહિત હતી એમ જણાવેલું છે.

કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણે માર્ગમાં ભગવાન્ ઉપરના સ્નેહરૂપ સ્વતન્ત્ર વેદના નિયમન(બન્ધન) વિનાની ભક્તિ; મોક્ષથી પણ અધિક શ્રેષ્ઠ છે. તે સ્વતન્ત્ર ભક્તિ તો રસની પેઠે માત્ર અનુભવથી જ પ્રાપ્ત થાય તેવી હોવાથી તેનો અનુભવ કરનાર પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોને જ તે ઈષ્ટ છે, બીજાઓ તો તેનું સ્વરૂપ જ જાણતા ન હોવાથી તેમને તે ઈષ્ટ નથી૫૧-૫૩।।

અધ્યાય ૫; ઋષભદેવે કરેલ જ્ઞાનનું નિરૂપણઃ

ઋષભદેવના પુત્રોને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા ન હતી, છતાં ઋષભદેવે પોતે તેમની પાસે જઈ પ્રજાના સાંભળતાં તેઓને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો, કારણકે કર્મમાર્ગ પ્રમાણે જેઓને કામ હોવાનું કહેલું છે, તેઓને સર્વ પ્રકારે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ. જો તેઓને તેવી રીતે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાં ન આવે તો તેઓ જડ થાય, અજ્ઞાની રહે અને તેથી તેઓનો નાશ થાય. તેથી ઋષભદેવે પુત્રો પાસે જઈ (અ.૪।૧૯) તેઓને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો (અ.૫।-૨૭). હરિએ પોતે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવેલા હોય, ત્યારે તે પુરુષાર્થ સચવાય તેવા સર્વ ઉપાયો પણ હરિ કરે છે, તેથી આ ઉપદેશમાં હરિ ઋષભદેવ પોતાના પુત્રોને સાધનોથી અહઙ્કાર દૂર કરવાનો ઉપદેશ કરે છે (શ્લો.૧૦-૧૩). અહીં ઘણા વિષયો કહેલા હોવાથી કર્મમાં આસક્તિ રાખવી તે હાનિકારક હોવાનું જણાવેલ છે તે યોગ્ય છે. આ ઉપદેશનું તાત્પર્ય અહઙ્કાર ન રાખવાનું છે તે દશમા શ્લોકથી આરમ્ભી જણાવેલું છે. ત્યાર પછી સંસારમાં ભ્રમણ કરનારાને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં જે દુઃખ થાય છે તેનું વર્ણન કરેલું છે. ઋષભદેવને અહઙ્કાર ન હોવાથી આ દુઃખ લાગ્યું ન હતું (ગદ્ય૨૯-૩૦). અહન્તા અને મમતાનો ત્યાગ એ જ મુખ્ય જ્ઞાનમાર્ગ છે. તે ભગવાન્ ઋષભદેવે આ ગદ્યોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આચરણ કરી લોકોને દેખાડ્યો. ત્યાર પછી ૩૨-૩૪ સુધીના ગદ્યથી તેમણે જે યોગમાર્ગનું આચરણ લોકોને એ માર્ગ દેખાડવા કર્યું, તે કહેલું છે. એવી રીતે તેમણે લોકોને સાંખ્ય અને યોગ એ બન્ને માર્ગો દેખાડ્યા, કારણ કે નિવૃત્તિમાર્ગનાં તે બન્ને સાધન છે. યોગ પણ નિવૃત્તિમાર્ગમાં સાધન હોવાથી છઠ્ઠા અધ્યાયમાં મનની કથા કહેશે૫૩।।-૫૭

યોગમાર્ગમાં સર્વનો ત્યાગ કરવાનો ન હોવાથી અહિં યોગમાર્ગ દેખાડવો યોગ્ય ન હતો–એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે આ અધ્યાયમાં સાંખ્યમાર્ગ જ દર્શાવેલો છે. યોગ અને સાંખ્ય માં ભેદ ન હોવાથી સાંખ્યમાર્ગ દર્શાવેલો છે. આ સાંખ્યમાર્ગીય સંન્યાસ જ છે. યોગનું આચરણ તો સાંખ્યમાં અને યોગમાં ભેદ ન હોવાથી ઋષભદેવે કરેલું છે. અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પણ ''સાંખ્ય અને યોગ જુદા હોવાનું અલ્પબુદ્ધિવાળા લોકો કહે છે, પંડિતો કહેતા નથી'' (ભગ.ગીતા૫।૪) વગેરેથી એમ જ કહેલું છે. સર્વ અવસ્થાઓમાં સમ્પૂર્ણ રીતે વિષયોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એમ દર્શાવવા ઋષભદેવ યોગમાં પ્રવીણ હોવા છતાં તેમણે યોગની સિદ્ધિઓની દરકાર કરી ન હતી (ગદ્ય ૩૫). વિષયો સર્વ અવસ્થાઓમાં તજવા યોગ્ય હોવાથી જ તેમણે તે સિદ્ધિઓની દરકાર કરી ન હતી૫૮-૫૮।।

અધ્યાય ૬; ઋષભદેવના સન્નયાસનું નિરૂપણઃ

વિષયો સર્વ અવસ્થાઓમાં સમ્પૂર્ણ રીતે તજવા યોગ્ય હોવાથી ઋષભદેવે પોતાના મુખમાં પથ્થર મૂકેલો. તે એવા હેતુથી મૂકેલો કે મુખમાં કોઈ પણ-સાયુજ્ય મુક્તિનો અધિકારી પણ પ્રવેશ ન કરે. આથી એમ દર્શાવેલું છે કે યોગથી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરેલા સિદ્ધોએ સમ્પૂર્ણ રીતે સઙ્ગનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. વળી તેમણે મુખમાં પથ્થર મૂક્યો એટલે વિષયોનો સમ્પૂર્ણ રીતે ત્યાગ કર્યો, કારણ કે વિષયોનો ભોગ પહેલાં મુખથી થાય છે. જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ હોય તેનો ત્યાગ કરી શકાય. જે પ્રાપ્ત થઈ નથી તેનો ત્યાગ થઈ ન શકે. તેથી ઋષભદેવ વિષયોનો ત્યાગ કરે તે માટે પહેલાં તેમને વિષયો પ્રાપ્ત થયેલા એમ દર્શાવવા જ (અ.૫।૩૨માં) ''સૂતેલા જ ખાતા હતા'' વગેરે કહેલ છે. તેમને તે સમયે પણ વિષયો ઉપર પ્રીતિ ન હતી. નિર્મલપણું યોગથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલા સિદ્ધોનું લક્ષણ છે. તેથી તે નિર્મલ હતા એમ

જણાવવા જ તેમની વિષ્ઠાની સુગંધવાળો વાયુ ચારે તરફ દશ યોજન સુધીના પ્રદેશને સુગંધી બનાવતો હતો એમ અ.૫।૩૩માં કહેલું છે૫૮।।-૬૦

ઋષભદેવનો દેહ અગ્નિથી બળી ગયેલાનું કહેલું છે (અ.૬।૮). સર્વ ગતિ અન્તે અગ્નિમાં જ છે એમ જણાવવા તે અગ્નિથી બળી ગયાનું કહેલું છે. ઋષભદેવ યોગના આચરણનું શિક્ષણ આપવા જેવી-જેવી દશા યોગિઓની થાય તેવી પોતાની થવાનું દેખાડતા હતા, તેથી જ તેમણે સિદ્ધિઓનો અઙ્ગીકાર ન કર્યો. આનાં કારણ તરીકે શ્લો.૩-૫ કહેલા છે. કારણ કે તેમણે સિદ્ધિઓનો અઙ્ગીકાર કર્યો હોત તો પણ મન તેમના તપનો નાશ કરી શક્ત નહિ, તેમ જ કામ-ક્રોધ વગેરેને તેમના સમ્બન્ધમાં અવકાશ મળત નહિ. તેવી જ રીતે યોગ આચરનારના શરીરની અન્તે આવી જ ગતિ થાય છે એમ જણાવવા તેમનો દેહ અગ્નિથી બળી જવાની કથા કહેલી છે. વાસ્તવિક રીતે તો આનંદમય દેહને અગ્નિ ઘેરી લે ત્યારે તેનો તિરોભાવ થાય છે (તેથી તેમનો દેહ બળ્યો ન હતો). તેથી જ ''યોગીઓને પરલોક જવાની વિધિનો બોધ આપતાં પોતાના દેહનો ત્યાગ કરવાની ઈચ્છાથી તેમણે દેહના અભિમાનનો ત્યાગ કર્યો'' એમ ગદ્ય ૬માં કહી, પછી તે દેહ અગ્નિથી બળ્યાનું ગદ્ય ૭માં કહેલું છે.

હરિએ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કર્યાની આ કથા એવી રીતે વર્ણવેલી છે, ૧૮મા શ્લોકમાં એમ કહેલું છે કે ''ભગવાન્ મુકુન્દ પોતાનું ભજન કરનારને મોક્ષ આપે છે, પરન્તુ કોઈ વાર ભક્તિ આપતા નથી'' તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે ભક્તો ઉપર ઘણું પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન્ ઋષભદેવને, આ કથામાં કહ્યું તેમ, ઘણો પ્રયાસ કરવો પડયો. મર્યાદામાર્ગમાં ભક્તો માટે ભગવાન્‌ને આવો પ્રયાસ કરવો પડે છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણ કોઈને ભક્તિનું દાન કરતા નથી. મર્યાદાને લીધે જ ભગવાન્‌ને પ્રયાસ કરવો પડે છે
૬૧-૬૨

પેટાપ્રકરણ ૨ ; યોગથી સ્વરૂપમાં સ્થિતિઃ

૭ થી ૧૪ મા સુધીના અધ્યાયોનું બીજું પેટાપ્રકરણ છે. યોગના આઠ અઙ્ગો હોવાથી આ આઠ અધ્યાયોથી યોગની પ્રાપ્તિથી થતી સ્વરૂપમાં સ્થિતિનું નિરૂપણ કરેલું છે. અહીં યોગમાર્ગનું વર્ણન એટલા માટે કરેલું છે કે યોગનું આચરણ કરવામાં ન આવે તો મન ઘણું ચઞ્ચલ હોવાથી, બીજા સાધનો કરવા છતાં જો યોગથી મનને વશ કરવામાં ન આવે તો સ્વરૂપમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય, અને બીજા સર્વ સાધન નિષ્ફળ થાય, ઋષભદેવના પુત્ર ભરતને એમ જ થયેલું. તેથી અહીં ભરતની જ કથા કહેલી છે.

અધ્યાય ૭; સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય તેવાં યોગ સિવાયના સાધનોઃ

સાતમા અધ્યાયમાં ભરતે સ્વરૂપમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તેવાં યોગ સિવાયના બીજા સાધનો કરેલાં તે વર્ણવેલાં છે.

તેણે પ્રજાનું પાલન કરેલું અને પોતે પણ મોટો જ્ઞાની હતો(ગદ્ય ૪). તે અનેક યજ્ઞો કરતો(ગદ્ય ૫) અને ફલનું વાસુદેવમાં ચિન્તન કરતો હતો. તેને રાગ રહ્યો ન હતો(ગદ્ય ૬). તેનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થયેલું અને તેને ભગવાન્‌ની મર્યાદા ભક્તિ પ્રાપ્ત થયેલી(ગદ્ય ૭). ધન વગેરે બધું પુત્રોને વહેંચી દઈ તે હરિક્ષેત્રમાં ગણ્ડકી નદીના તીરે ગયેલો(ગદ્ય ૮-૯). ત્યાં પરમ નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરેલી(ગદ્ય ૧૧). સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય તેવાં આ બધાં સાધનો તેણે આચરેલાં, છતાં તેણે યોગનું આચરણ કરેલું નહિ અને તેથી તેનું મન ચંચલ રહેલું૬૨।।-૬૪

અધ્યાય ૮ ; ભરતના મનનું ચઞ્ચલપણું અને તેનું પરિણામઃ

આઠમા અધ્યાયમાં ભરતનું મન ચઞ્ચલ હોવાનું દર્શાવેલું છે. મન ચઞ્ચલ હોય, તે મરણ સમયે જેનું ચિન્તન કરતું હોય તે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. મન યોગ આચરવાથી સ્થિર થાય છે, અને યોગ આચરેલ ન હોય તેનું મન ચઞ્ચલ રહે તે યોગ્ય છે. તેથી ભરતનું મન ચઞ્ચલ હોવાથી તેનો પ્રવાહમાં પાત થયો (તે હરણ જન્મ્યો), એવું આ અધ્યાયમાં જણાવેલું છે.

ભરત મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો હતો અને તેનાં સાધનો પણ તેણે આચરેલાં છતાં પ્રારબ્ધકર્મ, કાલ અને સ્વભાવ મુક્તિ પ્રાપ્ત થવામાં સદા વિઘ્ન કરતાં હોવાથી તેનો પ્રવાહમાં પાત થયો. મર્યાદામાં મુક્તિ પ્રાપ્ત થવામાં આ સર્વ વિઘ્ન કરનારાં છે.

ત્યારે ભક્તિ પણ કર્મની પેઠે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવવાની શક્તિ વિનાની જ હશે!–એવી શઙ્કા થાય તો જાણવું કે વિઘ્ન કરનારાં હોય તો પણ ભક્તિ જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે. કર્મ વગેરે વિઘ્ન કરનારાં બલવાન હોય તો પણ ભક્તિ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે છે (અને મોક્ષ અપાવે છે). તેથી જ શ્રીકૃષ્ણની સેવાથી ભરતને પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ રહેવાનું, અને તે સઙ્ગરહિત રહી ફરતો હોવાનું કહેલું છે (અ.૧૨।૧૫) તેથી પાછળનું બધું ફલ તેને ભક્તિને લીધે જ પ્રાપ્ત થયેલું એમ કહેવાયું. કારણ કે ભક્તિને લીધે તેને પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન રહ્યું ન હોત, તો બીજા જીવો પેઠે તે વિષયોમાં આસક્ત થાત, અને બીજા જન્મો સુધી કૃતાર્થ ન થાત.

અધ્યાય ૯:

ત્યારે ભક્તિએ ભરતની તે જન્મમાં જ મુક્તિ કેમ ન કરાવી? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે ભરતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા, જ્ઞાનનાં સાધન તરીકે ભક્તિ કરેલી, તેથી તેનાથી તે જ જન્મમાં તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો નહિ. ભક્તિનું સ્વરૂપ મોક્ષ અપાવનારું જ છે, છતાં સમ્પૂર્ણ રીતે મર્યાદા સચવાય તે માટે જ તેણે તે જ જન્મમાં ભરતને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવ્યો નહિ. છતાં ત્રીજા જન્મમાં બ્રાહ્મણ અવતર્યો ત્યારે તેનો મોક્ષ થયો.

ત્યારે ત્રીજા જન્મમાં પણ ભરતને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયાનું કેમ કહેલું નથી? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે મુક્તિનો અગીયારમો સ્કન્ધ છે. તેમાં ‘‘જેનો ભોગ કરેલો તેવી આ પૃથ્વીને તજીને તે રાજ્યમાંથી નીકળી ગયો, અને તપથી હરિની ઉપાસના કરતાં તેણે ત્રણ જન્મમાં તેમનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું’’ (૧૧।૨।૧૮।) એમ તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું કહેવાનું હોવાથી આ સ્કન્ધમાં તે કહેલ નથી.

શઙ્કાઃદેહ તો (ભક્તિનું) બહારનું સાધન હોવાથી તે હરણ જન્મેલો ત્યારે પણ ભક્તિ કરવાથી તે કૃતાર્થ થાત જ, છતાં બ્રાહ્મણ જન્મ્યો ત્યારે પણ તેણે ભક્તિ કેમ ન કરી અને કાલ(મૃત્યુ)ની રાહ શા માટે જોઈ? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે મોક્ષમાં વિઘ્ન કરનારાં કાલ કર્મ સ્વભાવ વગેરેને દૂર કરવાનું સાધન યોગ છે એમ જ તે માનતો હતો, તેથી જ હરણ જન્મ્યો ત્યારે પશ્ચાત્તાપ કરતાં; મોક્ષનાં સાધન સર્વ પોતે કરેલાં તે કહેતાં ‘‘સ્થિર મન’’ જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય હોવાનું તેણે કહેલું અને ‘‘મનને સ્થિર કરવું એ ઉત્તમ યોગ છે’’ એ વાક્ય પ્રમાણે તેણે તે કહેલું. કર્મ વગેરેને તે મોક્ષનાં સાધન માનતો ન હતો. જો કે ભગવાન્‌ની ઉપાસનારૂપ કર્મ મોક્ષનું સાધન છે, પણ ભરત ઘણો દુઃખી થયેલ હોવાથી (બ્રાહ્મણજન્મમાં) મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં કાલનો વિલમ્બ સહન કરી શકતો નહિ, અને કર્મ અદૃષ્ટ દ્વારા જ હિતકારી થાય તેવું હોવાથી અને તે કર્યા પછી મોક્ષ મળતાં પહેલાં વચ્ચે કાલ વગેરેથી અદૃષ્ટનો નાશ થવાનો સમ્ભવ હોવાથી, તે કર્મને હિતકારિ માનતો ન હતો. કારણ કે તે જાણી શકાય તેવા પ્રકારે હિત કરનાર નથી. વળી જો તેની ભક્તિ ભગવાન્ ઉપર સ્નેહરૂપ હોત તો તે ભક્તિ સાથેનાં ફલ તરીકે જ તેનું મન સ્થિર થાત, પરન્તુ તેની ભક્તિ સ્વતન્ત્ર (ભગવાન્ ઉપરના સ્નેહરૂપ) ન હતી, પરન્તુ તે જ્ઞાનનાં સાધનરૂપ જ હતી, તેથી ત્રીજા બ્રાહ્મણના જન્મમાં પણ તે ભક્તિથી તેને જ્ઞાન જ થયું, અને તે જ્ઞાન પણ સંસારમાં વૈરાગ્ય કરાવે તેવું જ થયું, પણ બીજું કાંઈ ફલ આપે તેવું ન હતું. જેમ ચિન્તામણિને

કોઈ કાચા ચોખા આપનાર માને (અને તેની પાસે કાચા ચોખા માગે), તેને તે રાંધેલા ભાત આપતો નથી અને ભૂખ મટાડતો નથી, તેમ ભક્તિને તે જ્ઞાનનું સાધન જ માનતો હોવાથી ભક્તિથી તેને જ્ઞાન જ પ્રાપ્ત થયું. પછી તે ભક્તિ પોતાની જાતનાં કીર્તન સ્મરણ વગેરે કાર્યોથી વૃદ્ધિ પામે ત્યારે તે મોક્ષ આપે છે. તેથી તેણે મોક્ષનાં જે સાધનો કરેલાં તેમનો; તેણે યોગ ન આચરવાથી બીજું ફલ પ્રાપ્ત કરાવવામાં ઉપયોગ થઈ ગયો. તેથી પછી તેણે યોગથી જ મનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તરત જ તે આચર્યો૬૫-૬૯

સંસારમાં વૈરાગ્યવાળો પણ સ્મરણ કીર્તન વગેરે કરે ત્યારે તેમનો રસ તેને અવશ્ય લાગે જ, અને તેમ થાય ત્યારે યોગ રસરહિત છે એમ જાણી તેની તે દરકાર ન કરે–એવી શઙ્કા થાય; તો જાણવું કે ભગવાને મર્યાદામાર્ગમાં કર્મ વગેરે સમ્પૂર્ણ રીતે બલવાન હોવાનું વિચારેલું છે. જેમ બાલકને સ્ત્રીનો સ્પર્શ થાય તો પણ તેને શૃંગારરસનો અનુભવ થતો નથી, તેવી રીતે મર્યાદામાર્ગીય ભક્તિથી જેટલા (રસ)થી જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો અનુભવ થાય, તેટલો જ ભક્તિરસનો અનુભવ થાય છે, વધારે ભક્તિરસનો અનુભવ થતો નથી. જો વધારે ભક્તિરસનો અનુભવ થાય તો તેનો અનુભવ કરનારથી ભોગ થઈ શકે નહિ, અને તેથી મર્યાદાનો જ નાશ થાય. તેથી મર્યાદામાર્ગમાં કર્મ વગેરે જ સર્વથી બલવાન હોવાનું ભગવાને વિચારેલું છે. ભગવાને તે માર્ગ જ એવો કરેલો છે કે કર્મનું ઉલ્લઙ્ઘન ન થાય તો ફલ પ્રાપ્ત થાય. છતાં તેથી ભક્તિશાસ્ત્રનો વિરોધ થતો નથી. કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિ કર્મોને ફલ આપતાં અટકાવી દે છે. ભક્તિનું સ્વરૂપ તો સદા કર્મોને અટકાવી દેનારું જ છે. પરન્તુ ભગવાન્ જેના સમ્બન્ધમાં મર્યાદા સચવાય તેમ વિચારે છે તેના સમ્બન્ધમાં, ભક્તિ જો પોતાની શક્તિ પ્રકટ કરે, તો મર્યાદાનો નાશ જ થાય. તેથી ભગવાન્ની ઈચ્છાથી જ પોતાની શક્તિ પ્રકટ કરતાં અટકી જઈ, ભક્તિ તેને અધિક રસનું દાન કરતી નથી. અગ્નિ રાખથી ઢંકાયેલો હોય ત્યારે દઝાડતો ન હોવાથી, દઝાડવાની શક્તિ તેનામાં નથી એમ ન મનાય. તેથી મર્યાદામાર્ગમાં કર્મ બલવાન હોવાથી ભક્તિશાસ્ત્રનો વિરોધ થતો નથી.

પુષ્ટિમાર્ગમાં ભક્તિ; કર્મોને ફલ આપતાં અટકાવી દે છે એમ આગળ પુષ્ટિનું નિરૂપણ કરનારા છઠ્ઠા સ્કન્ધમાં કહેશે. અજામલિને તેનાં દુષ્ટ કર્મોનાં ફલ આપતાં, ભક્તિએ કર્મને રોકી દીધાં એમ કહેશે. વળી નારદે હર્યશ્વોને ઉપદેશ આપ્યો (૬।૫।૭-૯) આ ઉપદેશનું વ્યાખ્યાન હર્યશ્વોએ પોતે પોતાની મેળે કરેલું છે (જુઓ ૬।૫।૧૧-૨૦)) તેમાં સારાં કર્મો પણ ઉત્તમ ફલ આપી શકતાં નથી એમ જણાવેલું છે. વળી ભક્તિ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે એમ વૃત્રના પ્રસઙ્ગમાં દર્શાવેલું છે. ચિત્રકેતુને સતી પાર્વતીનો શાપ થવાથી વૃત્ર આસુર યોનિમાં જન્મ્યો (૬।૧૮।૩૮). પહેલાં તે ભક્ત હતો, તેથી આવું આસુરનું અયોગ્ય શરીર પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેને ભગવાન્ની પ્રાપ્તિ થઈ (૬।૧૨।૩૫). ચાલુ પ્રસઙ્ગમાં ભરતને તેથી ઉલટું થયું. તેને બ્રાહ્મણનો ઉત્તમ દેહ પ્રાપ્ત થયેલો(અ.૯।૨) છતાં ભક્તિથી તેને માત્ર જ્ઞાનની જ પ્રાપ્તિ થઈ. સાક્ષાત્ ભગવાન્ની પ્રાપ્તિ કરવા માટે યોગ્ય દેહ પ્રાપ્ત થયેલ હોવા છતાં મર્યાદામાર્ગમાં તે હોવાથી તેને ભક્તિથી મનની સ્થિરતા જ પ્રાપ્ત થઈ. તેથી મર્યાદામાર્ગમાં ભગવત્પ્રાપ્તિમાટે યોગ્ય દેહ પ્રાપ્ત થયો હોય તો પણ ×ઈ*×અકાલ વગેરે તે ફલ પ્રાપ્ત થવામાં વિઘ્ન કરે છે એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. ભરતને વેદનું અધ્યયન પિતાએ કરાવવા પ્રયાસ કરેલ તે, તથા વૃષલના હાથથી તેનું મૃત્યુ થતું હતું તે, વગેરે તેની ભક્તિને લીધે બંધ રહેલ. તેથી મર્યાદામાર્ગમાં પણ સમ્પૂર્ણ રીતે મુક્ત કરાવનારી ભગવાન્ની ભક્તિ છે. તેથી જ જેને લીધે ક્યાંયથી ભય થતો નથી, તેવા ભગવાન્ના ચરણકમલને શરણે આવેલાનું સાક્ષાત્ ભગવાન્ પોતે જ રક્ષણ કરે છે(અ.૯।૨૦) એમ કહેલું છે. એવી રીતે સાતમાથી નવમા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોથી ભરતની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થયાનું કહેલું છે।।૭૦-૭૨।।

(*નિર્ણયસાગરવાળી પ્રતનો 'કાલદઃ' પાઠ લીધો છે અને અ.૯।૧૭ના 'ભગવત્કલાવીરકુલં' શબ્દમાં કહેલી 'કલા' અહીં ૭૧મી કારિકામાં જણાવેલી છે એમ કહેલ છે પરન્તુ વૃષલ ઘાત કરી શક્યો નથી, તેથી આ યોગ્ય લાગતું નથી. કાલ મર્યાદામાર્ગમાં વિઘ્ન કરે છે પુષ્ટિમાં કરતો નથી, તેથી તે પાઠ લીધેલ છે)

અધ્યાય ૧૦; રહૂગણે ભરતને કરેલ નમન અને પ્રશ્નઃ

ભરતે રહૂગણને જે ×ઈ*×અઉપદેશ કર્યો (અ.૧૧।૧૨-૧૩) તે ભરતની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનારો ન હોવાથી આ પ્રકરણમાં તેની સઙ્ગતિ થતી નથી–એવી શઙ્કા થાય

(*આવરણભઙ્ગ ઋષભે કરેલ (અ.પ.)નો ઉપદેશ આ હોવાનું કહે છે પરન્તુ તે ઉપદેશ આ પ્રકરણમાં ન હોવાથી તે યોગ્ય લાગતું નથી)

સમાધાનઃતો જાણવું કે ભરતને જ્ઞાન ન હોવાથી તેને ત્રણ જન્મો લેવા પડયા, એવી શઙ્કા ન રહે તે માટે આ ઉપદેશનો આ પ્રકરણમાં સમાવેશ કરેલો છે.

ત્યારે પછી ‘‘જ્ઞાની સંસારમાં પાછો આવતો નથી’’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રાહ્મણના જન્મમાં ભરતને થયું હશે (કારણ કે પહેલાના જન્મમાં જ્ઞાન થયું હોય તો આ શ્રુતિ પ્રમાણે તે જ જન્મમાં તેનો મોક્ષ થવાથી હરણનો અથવા બ્રાહ્મણનો જન્મ જ ન થાય)–એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો તે ખોટી છે. આ જ્ઞાન તો તેને રાજા ભરતના જન્મમાં જ થએલું કારણ કે ગુરુએ તથા રાજાએ પોતાના શિષ્યો, પુત્રો તથા પ્રજાને જ્ઞાન આપવું જોઈએ (અ.પ।૧૫), એમ ઋષભદેવે કહેલ હોવાથી તેમણે જ્યારે પોતાના પુત્રોને આ જ્ઞાન આપ્યું (અ.૪।૧૯), ત્યારે તેમનો પુત્ર ભરત પણ ત્યાં હોવો જ જોઈએ, અને તેને પણ તેમણે જ્ઞાન આપેલું. વળી બીજા જન્મમાં તે હરણ થયો, ત્યારે પશ્ચાત્તાપ કરતાં ‘‘આત્મજ્ઞાનવાળાએ મેં મનને સ્થિર કરેલું...’’(અ.૮।૨૯) એમ તેણે પોતાના પહેલાના જન્મનું વર્ણન કરતાં કહેલું છે. વળી ‘‘આચાર્યવાળો પુરુષ હોય તેને જ્ઞાન થાય છે’’ એમ શ્રુતિ કહે છે અને તેને બીજા કોઈએ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલ હોવાનું કહેલું નથી, વળી પછી ‘‘જ્ઞાની સંસારમાં પાછો આવતો નથી’’ એ શ્રુતિનો પણ (આમ માનવામાં) વિરોધ થતો નથી. કારણ કે બ્રહ્મ જાણનારે પણ પ્રારબ્ધ કર્મનાં ફલનો ભોગ કરવાનો હોય છે એ કબુલ રાખેલું હોવાથી, તે શ્રુતિ જેને-જેને તેવો ભોગ કરવાનો ન હોય તેમના સમ્બન્ધમાં કહેલી છે. (ભરત પ્રારબ્ધ કરેલાં કર્મનાં ફલ ભોગવતો હતો) તેથી જ તેણે રહૂગણને ઉપદેશ આપ્યો. તેમ ન હોત, તો ‘‘એ પ્રમાણે બહુ સમ્બન્ધરહિત બોલતા, અભિમાનવાળા, મદથી ભક્તનું અપમાન કરતા, પોતાને પંડિત માનતા’’(અ.૧૦।૮) તેને ઉપદેશ મેળવવાના અધિકાર વિનાનો જાણી જેમ તે બીજા સાથે બોલતો ન હતો, તેમ તેની સાથે પણ બોલત નહિ. છતાં તેનામાં શ્રદ્ધારૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર હતો (ગદ્ય૧૫) અને તેને માટે તે પ્રયત્ન કરતો હતો (ગદ્ય૧૯) તેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે તે યોગ્ય છે એમ માની તેને ઉપદેશ કર્યો. જો ભરતે તેની અવગણના કરી હોત, તો તેણે ભરતનો અપરાધ કરેલો હોવાથી વૃષલો(શૂદ્રો)ની પેઠે તેનો નાશ થાત. તે ભગવાન્‌ને સન્મુખ હોવાથી તેનો નાશ થાય તે યોગ્ય ન હતું. તેણે પોતાના રજોગુણવાળા સ્વભાવને લીધે ભરતનો અપરાધ કરેલો, તેથી તેનો તેવો સ્વભાવ દૂર કરવા ભરતે પહેલાં વચનો(ગદ્ય૯-૧૩) તેનેકહ્યાં. ત્યાર પછી તેવો દોષ દૂર થતાં તેણે ભરત(બ્રાહ્મણ)ને નમન કર્યું અને પ્રશ્ન કર્યા (અ.૧૦।૧૫-૧૬વગેરે), એ આ દશમા અધ્યાયનો અર્થ છે૭૩

શિષ્ય ગુરુને જે પ્રકારે નમન અને પ્રશ્ન કરે તે પ્રકારે રહૂગણે ભરતને નમન અને પ્રશ્ન કરેલા છે કારણ કે તેવી રીતે નમન અને પ્રશ્ન કર્યા ન હોય, અને (ભરત ગુરુના પ્રકારથી નહિ પણ) ઉદાસીનતાથી બોધ આપે તો રહૂગણને જ્ઞાન ન થાય. ભરતે ઋષભદેવ પાસેથી; જેમ શિષ્ય ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તેવી રીતે, તે રાજા હતો ત્યારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું તેનો અહીં ઉપદેશ કરે છે તેથી આ પ્રમાણરહિત નથી.

અધ્યાય ૧૧ ; યોગનો ઉપદેશઃ

રહૂગણને સંસારમાં વૈરાગ્ય થયો ન હતો અને તેણે સન્ન્યાસ લીધો ન હતો. તેથી તેને સાંખ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર ન હોવાથી ભરતે તેને યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો, તે આ અગીયારમા અધ્યાયમાં કહેલ છે.

ભરતને પણ ઋષભદેવે આ જ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલો. તેથી જ રાજા હતો ત્યારે તેણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું તેનો ઉપદેશ કર્યો એમ કહેલું છે. આ રહૂગણ પણ રાજા હતો. તેથી ભરતે પોતે જ તેને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો, જો તેમ ન હોત (અને રહૂગણ સાંખ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારવાળો હોત) તો ભગવાન્ કપિલ પાસે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રશ્ન કરવા જતા રહૂગણને (અ.૧૦।૧૯) તેણે તેમની પાસે જ મોકલવો યોગ્ય હોવાથી પોતે ઉપદેશ આપ્યો તે અયોગ્ય થાત, વળી પોતાને તેને તે યોગનો ઉપદેશ આપવાનો અધિકાર હોવાથી, ઉપદેશ માટે કપિલ પાસે જવાનો રહૂગણનો શ્રમ પણ નકામો થાય, તે પણ યોગ્ય ન હતું. તેથી ભગવાન્‌ની ઇચ્છાથી જ તેણે તેને યોગનો ઉપદેશ કર્યો અને તે જ અધ્યાયમાં યોગનાં સાધન તરીકે મનને વશ રાખવા જાણાવ્યું૭૪

અધ્યાય ૧૨-૧૩; વૈરાગ્યનો બોધઃ

ત્યાર પછીના બારમા અધ્યાયમાં અને ગૂઢ અર્થવાળા તેરમા અધ્યાયમાં પણ ભરતે રહૂગણને વૈરાગ્યનો બોધ કરેલો છે. ભક્તિનાં સાધન તરીકે આ વૈરાગ્યનો બોધ કરેલો છે. ભગવાન્‌માં જ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરનાર વૈરાગ્યનો બોધ કરેલ હોવાથી તે ઉત્તમ પ્રકારનો વૈરાગ્ય છે. યોગ અને વૈરાગ્ય એ બે બાહુઓથી અહીં ભક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે. આજ આ ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થતું ફલ છે. ઉપદેશમાં સર્વ સ્થળે

''હે રહૂગણ! ભક્તોના ચરણની રજને ધોયા વિના બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી'' (અ.૧૨।૧૨)

''હે રહૂગણ! તું પણ હરિની સેવાથી ધારવાળી થએલ તલવાર લઈ ભયરૂપ જંગલને વટી જા'' (અ.૧૩।૨૦)

''ગુરુ અને હરિ ના ચરણની સેવારૂપ શસ્ત્રથી આત્માનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન થવા દેનાર શત્રુ મનનો નાશ કર'' (અ.૧૧।૧૭)

''ભગવાન્‌નાં ચરિત્રોનાં કીર્તન તથા સ્મરણ થી મનુષ્ય મોહ દૂર કરી માર્ગને પાર જાય છે'' (અ.૧૨।૧૬)

–આવાં વાક્યોથી ભક્તિનું વર્ણન કરેલું હોવાથી તેમાં ભક્તિ જ મુખ્ય છે. તેથી ભગવાન્‌નાં શાસ્ત્રને અનુસરતા યોગનો તેમાં ઉપદેશ કરેલો છે. ''બધા યોગીઓમાં પણ જે મારામાં અન્તઃકરણ રાખી શ્રદ્ધાવાળો થઈ, મારું ભજન કરે છે તેને હું સર્વથી ઉત્તમ યોગી જાણું છું'' (ભગ.ગીતા૬।૪૭) એ વાક્યમાં ભગવાને પણ તે જ અર્થ કહેલ છે. તેથી ભગવાન્‌માં મનનો નિગ્રહ કરવો, બીજા બધામાં વૈરાગ્ય રાખવો, અને એ બે રાખી ભગવાન્‌માં સ્નેહ કરવો એમ કહેલું છે. યોગ અને વૈરાગ્ય; ભક્તિ કરાવનારા હોવાથી તેમને 'બાહુ' કહેલા છે૭૫

અધ્યાય ૧૪; ગૂઢ અર્થવાળા વાક્યોનું વ્યાખ્યાનઃ

અહીં અધ્યાય ૧૪માં ગૂઢ અર્થવાળા વચન કહેલાં છે. ચોથા સ્કન્ધના અધ્યાય ૨૮માં અને છઠ્ઠા સ્કન્ધમાં અધ્યાય ૫માં તેવાં જ ગૂઢ અર્થવાળાં વચનો કહેલાં છે. આ સર્વ ગૂઢ અર્થવાળાં વચનો અધિકારની પરીક્ષા કરવા માટે કહેલાં છે. આ સ્કન્ધમાં અધ્યાય ૧૩માં કહેલાં આવાં વચનો રહૂગણનો અધિકાર તથા પરીક્ષિતનો અધિકાર કેવા છે તે જણાવનારાં છે. પરીક્ષિતે આ ગૂઢ અર્થવાળાં વાક્યોનું વ્યાખ્યાન શુકને પૂછ્યું (અ.૧૩।૨૬). શુકે તે વ્યાખ્યાન અધ્યાય ૧૪માં કર્યું, તેથી પરીક્ષિતે તે જાણ્યું.

શઙ્કાઃગૂઢ અર્થવાળાં વાક્યોમાં કહેલા અર્થનું જ્ઞાન થવાથી મુખ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત થાય. શુકે વ્યાખ્યાન કર્યું ત્યારે પરીક્ષિતે તે અર્થ જાણ્યો એટલે તેને પણ રહૂગણના જેવું જ્ઞાન થવાથી તેની સમાન અધિકાર પ્રાપ્ત થયો–એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે વ્યાખ્યાન કરવાથી વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન જ થાય. પરન્તુ તેથી અધિકાર પ્રાપ્ત ન થાય. જેમ કોઈ એક વિરહવાળી સ્ત્રી પોતાના જેવી જ પોતાના પતિ ઉપર પ્રીતિ રાખનારી પોતાની શોક્યને કહે કે ''સ્વચ્છંદી મધુપ હવે બાળે છે'' ત્યારે બીજી કોઈ સ્ત્રીને તેનો અર્થ પૂછે અને તે સ્ત્રી એ વાક્યમાં પોતાના પ્રિય (પતિ)ને મધુપ કહેલો છે એવું વ્યાખ્યાન કરે, છતાં પણ પૂછનારી સ્ત્રીને તેથી વિપ્રયોગ રસનો અધિક અનુભવ થતો નથી કારણ કે

તેનામાં તે સમજવાના અધિકારરૂપ પ્રીતિ નથી તેમ જ તે તટસ્થ સ્ત્રીને તે વ્યાખ્યાનથી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી તેવું જ અહીં પણ સમજવું. વળી અર્થ સમજવાથી અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી, પરન્તુ તેથી ઉલટું અધિકાર હોય તો અર્થ સમજાય છે. આવાં ગૂઢ અર્થવાળા વાક્યો અધિકારની પરીક્ષા કરવા માટે જ કહેલાં છે, કારણ કે ઉપર જણાવ્યું તેમ ચોથા પાંચમા અને છઠ્ઠા એ ત્રણ સ્કન્ધોમાં તે અધિકારની પરીક્ષા થાય તે માટે કહેલાં છે.

અધિકાર ત્રણ પ્રકારનો હોવાથી એવાં વાક્યો ત્રણ સ્કન્ધોમાં કહેલા છે. તે પૈકી પહેલાં ચોથા સ્કન્ધમાં કહેલાં વાક્યો પ્રાચીનબર્હિષ સમજી ન શક્યો, કારણ કે તે કર્મમાં આસક્તિવાળો હોવાથી હીન (હલકા) અધિકારવાળો હતો. વચલાં આ સ્કન્ધમાં કહેલાં ગૂઢ અર્થવાળા વાક્યો સમજવાં સહેલાં હોવાથી મધ્યમ અધિકારવાળો રહૂગણ તે સમજી શક્યો. તે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળો હતો, અને કર્મમાં આસક્તિરહિત હતો, છતાં પણ તેને અભિમાન હતું. ઘરનો તથા રાજ્યનો તેણે ત્યાગ કર્યો ન હતો, અને જ્ઞાનનો ઉપદેશ લેવા પણ રાજસભાવને લીધે ઠાઠમાઠથી પાલખીમાં બેસી જતો હતો, તેથી તે મધ્યમ અધિકારવાળો હતો. છતાં ''જેનો પાર ન આવે તેવા માર્ગે રજોગુણ તમોગુણ અને સત્ત્વગુણ ના વિભાગવાળાં કર્મોમાં જ દષ્ટિ રાખનાર...'' (અ.૧૩।૧) વગેરે વાક્યોમાં સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવી રીતે અર્થ કહેવાયેલ હોવાથી તે સમજી શક્યો, પરન્તુ પરીક્ષિત તો ગૂઢ અર્થવાળા વાક્યો સમજવાનો અધિકારી ન હતો. તેથી તે સમજી ન શકવાથી તેણે શુકને તે સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કર્યો (અ.૧૩।૨૬). હર્યશ્વો તો મુક્તિના અધિકારી હોઈ ઉત્તમ અધિકારવાળા હતા, તેથી તેમણે તો નારદે કહેલાં ગૂઢ અર્થવાળા છઠ્ઠા સ્કન્ધના વાક્યોનું પોતે જ વ્યાખ્યાન કર્યું૭૬-૭૮॥

રહૂગણ અધ્યાય ૧૩ના ગૂઢ અર્થવાળા વાક્યોનો અર્થ જાણતો હતો, ત્યારે ચૌદમા અધ્યાયમાં વ્યાખ્યાન વ્યર્થ છે–એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે રહૂગણના અને પરીક્ષિતના અધિકારનો ભેદ જાણવાં તે કરેલું છે. રહૂગણે વ્યાખ્યાન વિના જે પોતાની મેળે જાણેલું તે વ્યાખ્યાન અહિં ચૌદમા અધ્યાયમાં કહેલું છે. મનનની પણ જરૂર ન રહે તેવી રીતે રહૂગણે તે વાક્યોનો અર્થ જાણ્યો. તેથી રહૂગણનો અધિકાર પરીક્ષિતના અધિકારથી ઉત્તમ હતો એમ જણાવવા પરીક્ષિતનો પ્રશ્ન અને આ વ્યાખ્યાન કહેલ છે. શિષ્ય ઉત્તમ હોવાનું કહ્યું, તેથી તેનો ગુરુ પણ ઉત્તમ હોવાનું કહેવાયું જ. અથવા ભરત ઉત્તમ ગુરુ હોવાનું રહૂગણે જ અ.૧૨।૧ તથા અ.૧૩।૨૧માં કહેલું છે અથવા શુકે જ અ.૭।૧ વગેરેથી ભરતનો રાજા તરીકેનો જન્મ ઉત્તમ હોવાનું કહેલું છે.

શઙ્કાઃસાક્ષાત્ ભગવાને જેનો દેહ બળી જતાં નવો દેહ પ્રાપ્ત કરાવેલો, જેને ભગવાન્‌નાં દર્શન થએલાં, અને વળી જે વંશનો ભગવાને અઙ્ગીકાર કરેલો તેવા વંશમાં જન્મેલો, ભગવાન્‌ની કલારૂપ નર અર્જુનનો પૌત્ર, બાદરાયણિએ (શુકે) જેના ઉપર કૃપા કરેલી અને જેને અધિકાર (પહેલા) સ્કન્ધમાં ઉત્તમ અધિકારી તરીકે વર્ણવેલો છે તેવો ભગવાન્‌નો ભક્ત પરીક્ષિત તેવા બધા કોઈ ગુણ વિનાનાં રહૂગણના અધિકાર કરતાં ઓછા અધિકારવાળો હોવાનું અમે સ્વીકારી શક્તાં નથી–એમ કહેવામાં આવે,

સમાધાનઃતો ભલે, પરન્તુ ગુરુ અને શિષ્યના પ્રકારથી ઉપદેશ કરવામાં આવતો હોય તેમાં મોક્ષ મેળવવા ઈચ્છનારને પોતાના આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપયોગી, આ મર્યાદામાર્ગીય પ્રાવાહિક અધિકારની વાત છે. તેથી જ ઉપર કહેલા બધાએ હર્યશ્વો (નારદે કહેલા ઉપદેશ) પહેલાં વૈરાગ્ય વિનાના અને પ્રજાની ઈચ્છા રાખનારા જ હતા. તેઓએ નારદના ×ઈ*×અઉપદેશનું શ્રવણ કર્યું તે પણ જ્ઞાનનાં સાધન તરીકે, ભગવાન્‌ની લીલા તરીકે નહિ. પરીક્ષિત્ તો લીલારૂપી અમૃતનું પાન કરવામાં ઉત્તમ અધિકારી હતો. તેથી જ શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરવા માંડયું તે પહેલાં જ તે ''શ્રીકૃષ્ણના ચરણની સેવાનો સર્વથી અધિક આદર કરનાર'' (૧।૧૯।૫) હોવાનું કહેલું છે, અને તેણે પોતે પણ ''તક્ષક મને ભલે બહુ જ દંશ કરે, તમે વિષ્ણુની કથાઓનું ગાન કરો'' (૧।૧૯।૧૫) ''આ જરાએ સહન થઈ ન શકે તેવી તરસ પણ મને પીડા કરતી નથી'' (૧૦।૧।૧૩) વગેરે વાક્યો કહેલાં છે. તેથી તે પુરુષોત્તમનાં તત્ત્વને જાણવાની ઈચ્છાથી

તેમની લીલાના રસમાં ડૂબેલાં મનવાળો હોવાથી જુદા-જુદા પુરુષોને વૈરાગ્ય થાય તે માટે કહેલી શરીર સમ્બન્ધી અથવા સંસાર સમ્બન્ધી વાર્તાઓના સમ્બન્ધવાળી ગૂઢ અર્થવાળી વાર્તાઓ સમજી ન શકે તો પણ તેની કાંઈ ન્યૂનતા થતી નથી. વળી આ અ.૧૩-૨થી આરમ્ભી કહેલી વાર્તા જો તેણે ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવ્યો ત્યારે અનુભવેલી વાર્તા હોત, તો તેનું સ્મરણ થવાથી, તે પોતે અનુભવેલી વાર્તાની સમાન ગુણવાળી છે એવું જ્ઞાન થતાં, મળતી આવતી હોવાને લીધે તે સમજી શક્ત, પરન્તુ આ પરીક્ષિતની તો ઈન્દ્રિયો વગેરે ભગવાનનું ભજન કરવાનાં સાધનરૂપ હોઈ, તેને તેમનો મિત્ર વગેરેનાં સ્વરૂપથી જ અનુભવ થયો હોવાને લીધે, તે આ વાર્તા ન સમજે તે યોગ્ય જ છે. વળી પારકાંઓની વસ્તુઓની સ્થિતિનું જ્ઞાન નકામું પણ છે. શુક વગેરે જ્ઞાનમાર્ગના બ્રહ્મજ્ઞાનવાળા હોવાથી સર્વ જાણનાર હોઈ તેમને તે વાર્તાઓનું પણ જ્ઞાન થાય. તેથી જ ગૂઢ અર્થવાળા સંવાદથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવારૂપ જે વસ્તુસ્થિતિ કહી તે જ પરીક્ષિતને અનુભવની અવસ્થામાં પણ તેવી ન હતી, તેથી તે પણ ભગવાનની લીલા જ છે એમ માની તેણે તે જાણવા માટે પ્રશ્ન કરેલો. વાસ્તવિક રીતે તો જેમ-જેમ બીજા માર્ગની વાર્તાઓનું જ્ઞાન ન થાય, અને ભક્તિમાર્ગની વાર્તાનું જ જ્ઞાન થાય, તેમ-તેમ પુષ્ટિમાર્ગમાં તો ઉત્તમપણું થતું જાય છે એમ અમે નિશ્ચયપૂર્વક કહીએ છીએ. આ અર્થ જણાવવા ભગવાને જ પ્રાચીનબર્હિષ (૪।૨૯।૧) અને પરીક્ષિત (૫।૧૩।૨૬) પાસે આ વાર્તાઓનું જ્ઞાન થાય તે માટે પ્રશ્નો કરાવેલા, એવા ઘણા ગૂઢ અભિપ્રાયથી જ આચાર્યશ્રીએ એવી મર્યાદા હોવાનું કહેલું છે. જ્ઞાનમાર્ગવાળી મર્યાદા આવી જ છે૭૮।।-૮૦

(*'પૂર્વં મુક્તાઃ' એ પાઠ છે તે 'પૂર્વમુક્તાઃ' જોઈએ એમ જણાય છે. એક અનુસ્વાર વધારે છપાયેલ હોવાનું જણાય છે.)

ભરતે રહૂગણને આવો બોધ આપ્યાનું કહેલું છે, તે કથા એમ જણાવવાના પ્રયોજનથી કહેલી છે કે ભરતને ત્રણ જન્મો થયેલા તે પૈકી પહેલા બેમાં તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થયેલી ન હોવાથી તે નકામા ગયા એવી શઙ્કા ખોટી છે. તે બે જન્મો સમ્પૂર્ણ રીતે નકામા ગયા ન હતા તેમાં તેની મુક્તિ થયેલી નહિ પરન્તુ મુક્તિથી અધિક રસવાળી ભક્તિ તે જન્મોથી પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી તે નકામા ન હતા. તેથી આ રહૂગણ અને ભરતના સંવાદથી ભરતના પહેલા બે જન્મોની સરસાઈનું નિરૂપણ થયેલું છે. એવી રીતે સાતમાથી ચૌદમા સુધીના આઠ અધ્યાયોથી ભૂમિરૂપ સ્થાનના રાજાઓની કથા કહી. તેઓ ભૂમિના ઈશ્વર હતા, અને ઐશ્વર્ય આઠ પ્રકારનું હોવાથી આઠ અધ્યાયોથી તેઓની કથા કહી ૮૧

પેટાપ્રકરણ ૩; જ્ઞાન. અધ્યાય ૧૫:

આ વંશનો પહેલો રાજા પ્રિયવ્રત કહ્યો. પંદરમા અધ્યાયમાં છેલ્લો રાજા વિરજ હોવાનું કહેલું છે. પહેલાને અને છેલ્લાને ઉત્તમ કહેવામાં આવે, ત્યારે વચલાઓ પણ તેવા હોવાનું જણાય. તેથી પંદરમા અધ્યાયમાં ભરતના પુત્ર સુમતિથી આરમ્ભી છેલ્લા વિરજ સુધીના રાજાઓનું નિરૂપણ કરેલું છે. ભરતનો પુત્ર સુમતિ પાખંડમાર્ગમાં પણ ઘણું ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર થયો (અ.૧૫।૧). તેના વંશમાં ગય ઉત્તમ રાજા થયો. તે વિષ્ણુનો અંશાવતાર હતો, અને આત્મજ્ઞાની મહાપુરુષ હતો. શ્રીકૃષ્ણનો તેનામાં આવેશ થતો (૬-૧૩). આ વંશમાં બધા રાજાઓ ઉત્તમ હતા એમ જણાવવા છેલ્લા રાજા વિરજનું વર્ણન કર્યું છે. તેણે પોતાની કીર્તિથી આ વંશને શોભાવેલો (શ્લો.૧૬)૮૨-૮૩

પ્રકરણ ૨; દેશમાં સ્થિતિ:

દેશમાં સ્થિતિનું બીજું પ્રકરણ ૧૭ થી ૨૬ સુધીના અગીયાર અધ્યાયોનું છે. તે પૈકી પહેલા પાંચ અધ્યાયોમાં ભૂમિનું નિરૂપણ કરેલું છે. પછીના ત્રણ (૨૧-૨૩) અધ્યાયોમાં ઉપરના લોકનું અને છેલ્લા ત્રણ (૨૪-૨૬) અધ્યાયોમાં નીચેના લોકનું નિરૂપણ કરેલું છે.

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચે ગુણો ભૂમિમાં હોવાથી (જુઓ ૩।૨।૬।૪૯) એ પાંચે ગુણોનો ભૂમિ વડે ભોગ થઈ શકે તેમ હોવાથી ભૂમિનું પાંચ અધ્યાયોથી નિરૂપણ કરેલું છે. વળી આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને ભૂમિ એ પાંચ મહાભૂતો છે તે પૈકી પહેલાંના મહાભૂતો પાછળનાં મહાભૂતમાં ભળેલા હોય છે. તેથી જલ વગેરે ભળેલી ભૂમિ

ચાર પ્રકારની અને ભૂમિ પોતે (સ્વરૂપથી) એમ પાંચ પ્રકારની ભૂમિ હોવાથી તેનું પાંચ અધ્યાયોથી નિરૂપણ કરેલું છે. વળી મહાભૂત તરીકે તેનામાં તમોગુણ મુખ્ય હોવાથી, સત્ત્વ, રજઃ અને કેવલ તમઃ એવી રીતે ત્રણ પ્રકારની અને જેમાં રજોગુણ સાથે તથા સત્ત્વગુણ સાથે તથા તમોગુણ મુખ્ય હોય તેવી રીતે બે પ્રકારની એમ ગુણોથી પણ ભૂમિ પાંચ પ્રકારની હોવાથી પાંચ અધ્યાયોથી તેનું નિરૂપણ કરેલું છે.

તેમાં પહેલા ચાર (૧૬-૧૯) અધ્યાયોમાં જમ્બુદ્વીપ સર્વ ભૂમિમાં ઉત્તમ છે, અને ચારે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી તેનું ચાર અધ્યાયોથી વર્ણન કરેલું છે અને પછી પાંચમા (વીસમા) અધ્યાયમાં બાકીની ભૂમિનું નિરૂપણ કરેલું છે।।૮૪-૮૫।।

અધ્યાય ૧૬; જમ્બુદ્વીપઃ

તે પૈકી પહેલા (સોળમા) અધ્યાયમાં જમ્બૂદ્વીપનું પરિમાણ(કદ) તથા સ્વરૂપ કહેલાં છે. જે-જે ખણ્ડ જ્યાં જેવા પ્રકારે આવેલ છે તેનું વર્ણન કરેલું છે. ભગવાન્નું ભજન કરવામાં ઉપયોગી હોવાથી આનું વર્ણન કરેલું છે. તેથી જ આગળ (જુઓ અ.૧૯।૨૧-૨૮) દેવો આનું ગાન કરે છે તે પહેલું છે. આ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની કટિ (કેડ) રૂપ પ્રદેશ હોવાથી તેમનું ભજન કરવામાં ઉપયોગી છે, અને ભગવાન્નું ધ્યાન થઈ શકે તે માટે આનું વર્ણન કરેલું છે. પરિમાણનું તથા સ્વરૂપનું નિરૂપણ પાંચમા ગદ્યમાં સામાન્ય રીતે કરેલું છે અને છઠ્ઠા ગદ્યથી આરમ્ભી તેનાં ખણ્ડો, ખણ્ડોના સીમાડા ઉપરના પર્વતો, વૃક્ષો, મોટી નદીઓ, નદીઓ, હરણો, પર્વતો અને તેમના માપ(કદ) જણાવી વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે. ભગવાન્ની કટિરૂપ આ દ્વીપને 'જમ્બૂદ્વીપ' નામ આપવાનું કારણ એવું છે કે આ દ્વીપમાં માત્ર જન્મ થવાથી જ સર્વને શું તજવા યોગ્ય છે અને શું ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એનું જ્ઞાન થાય છે. ('જન્' એટલે જન્મવું + 'બુધ્' એટલે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું = જમ્બુધ્. બે ધાતુઓને જોડતાં સન્ધિના નિયમ પ્રમાણ 'ન્'નો 'મ્' થાય છે. આમાંથી છેલ્લા 'ધ્'ને કાઢી નાખી, છેલ્લા 'ઉ'ને દીર્ઘ કરતાં 'જમ્બૂ' થાય છે) આ 'જમ્બૂદ્વીપમાં' જન્મ થતાં જ જ્ઞાન થાય છે એમ, વિકાર વિનાના (એટલે 'જન્'નો વિકાર 'જા' અને 'બુધ્'નો 'બોધ' થાય છે, તે ન કરતાં માત્ર) ધાતુઓ લેવાથી જણાય છે. તેથી જેઓનો જન્મ વિકારરહિત હોય તેઓને આ દ્વીપમાં જન્મથી જ જ્ઞાન થાય છે એમ જણાય છે.

'વિકારરહિત જન્મ' એટલે દૈવી સૃષ્ટિમાં જન્મ. બીજા દ્વીપોમાં તેમજ સ્વર્ગ વગેરેમાં પણ વિકારરહિત જન્મવાળા હોય તેઓ પણ ભોગમાં રચ્યા-પચ્યા જ રહે છે, પણ આવા જ્ઞાની હોતા નથી. આ દ્વીપમાં બધા સામાન્ય રીતે ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થ જાણનાર હોવા ઉપરાંત, કેટલાકને પુરુષોત્તમનું અને તેમના ગુણોનું જ્ઞાન હોવાનું જોવામાં આવે છે એવું આ દ્વીપનું જ્ઞાનના વિષયમાં ઉત્તમપણું હોવાથી, જ્ઞાન જણાવનાર ધાતુ ('બુધ્'માં માત્રા વધારી 'બુ'નો 'બૂ' કરેલ) છે એમ જાણવું. આથી આ દ્વીપનું બીજા કરતા ઉત્તમપણું જણાવેલું છે, તેથી આ દ્વીપનો સર્વ દેવોએ આશ્રય કરેલો છે. જ્ઞાન; સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે, અને દેવો સત્ત્વગુણવાળા છે. તેથી તેઓએ આ દ્વીપનો આશ્રય કરેલો છે. આ દ્વીપમાં સત્ત્વગુણ મુખ્ય હોવાનું આથી જણાવ્યું.

અથવા દેવોએ આ દ્વીપનો આશ્રય કરેલો છે, એ આ દ્વીપ ઉત્તમ હોવાનું બીજું કારણ કહેલું છે. બીજા દ્વીપોમાં જુદા-જુદા ગુણોનાં કાર્ય હોય છે, પરન્તુ તે ગુણો જેમને અધીન છે તેવા દેવો તેમાં હોતા નથી. અહીં તો દેવો પણ રહે છે, તેથી આ દ્વીપ ઉત્તમ છે. આ દ્વીપમાં દેવો રહે છે તે અ.૧૭।૧૪ થી આરમ્ભી અ.૧૯।૯ સુધીમાં કહેલું છે. ભગવાન્ આ 'જમ્બૂ' નામના દ્વીપમાં રહે છે, તેથી જ આ દ્વીપ સર્વથી ઉત્તમ છે. તેથી જ આ દ્વીપનું આમાં વર્ણન કરેલું નથી, પરન્તુ આ સોળમા અધ્યાયમાં પોતાથી જ શુદ્ધ આ દ્વીપની ભૂમિનું જ વર્ણન કરેલું છે૮૬-૮૮

અધ્યાય ૧૭; આવેલ ગઙ્ગાના જલથી ઉત્તમપણું:

આ જમ્બૂદ્વીપની ભૂમિ; જલથી પણ ઉત્તમ થાય તે માટે ભગવાને તેમાં ગઙ્ગા પણ આણેલી છે(ગદ્ય ૧). જમ્બૂદ્વીપમાં સર્વ સ્થલે ગઙ્ગાનો સમ્બન્ધ થાય તે માટે સીતા વગેરે ગઙ્ગાના ચાર વિભાગો કહેલા છે (ગદ્ય ૫-૯). ગઙ્ગાનો સમ્બન્ધ જમ્બૂદ્વીપની સર્વ ભૂમિને થાય તે યોગ્ય જ છે કારણ કે ઉંચા કરેલા ચરણમાંથી નીકળેલું જલ કટિ ઉપર પડે એ સ્પષ્ટ જ છે (જુઓ ગદ્ય ૧). ભૂમિ ભગવાન્‌ની કટિ છે, અને વામને વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરતાં ડાબો ચરણ ઉંચો કરી તેનાથી બ્રહ્માંડના કટાહને ભેદતાં ઉપરનું જલ તેમના તે ચરણ સાથે સમ્બન્ધમાં આવી, તેમની કટિ ઉપર પડ્યું.

શઙ્કાઃલોકમાં ચરણનું જલ અને તે પણ ચરણના નખના સમ્બન્ધવાળું જલ અપવિત્ર ગણાય છે, તો તેવાં જલથી જમ્બૂદ્વીપનું ઉત્તમપણું કેમ થાય? વળી કદાચ તે જલ બીજાને પવિત્ર કરે, પરન્તુ જેમના ચરણના સમ્બન્ધવાળું હોય તેમને તો પવિત્ર ન જ કરે, તેથી તે તેવું જ પોતાની કટિ ઉપર પાડવું યોગ્ય નથી. વળી ભગવાન્‌નાં ભજનમાં ઉપયોગી થવાથી થતું ઉત્તમપણું આ જલથી થઈ ન શકે, કારણ કે ભગવાન્‌ના ચરણના સમ્બન્ધવાળું જલ તેમના ભજનમાં ઉપયોગમાં લેવા યોગ્ય નથી–એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે અહીં ભગવાન્‌નું બધું અદ્‌ભૂત ચરિત્ર દર્શાવેલું છે. જેમ બ્રહ્માંડના કટાહના નાશની ક્રિયાથી ગઙ્ગાજલ જમ્બૂદ્વીપમાં લાવ્યા એ અદ્‌ભુત છે, તેમ તે ચરણના નખનું જલ હોવા છતાં પવિત્ર કરનારું છે એ પણ અદ્‌ભુત છે. આ વિષયને તર્કના સમર્થનની જરૂર હોય તો જાણવું કે ભગવાન્‌નું ચરણ અધિદેવ(ભગવાનરૂપ) છે. તેથી તેના સમ્બન્ધવાળા પણ આધિદૈવિક થતાં હોઈ, ભજનમાં ઉપયોગી પદાર્થોની જાતના હોવાથી, ભજનમાં ઉપયોગી ન હોવારૂપ દોષ ઉપર કહ્યો તે તેમાં નથી. કટિ પ્રવૃત્તિરૂપ હોવાથી, તેમાં રહેનારાઓનો સંસાર દૂર થવાનું સમ્ભવતું ન હોવાથી અને ભગવાન્‌ના ચરણ જ ભક્તિરૂપ હોઈ સંસાર દૂર કરાવનાર હોવાથી અને સંસારીઓને તેનો સાક્ષાત સમ્બન્ધ થવાનું બની શકે તેમ ન હોવાથી, તેઓનો સંસાર ફીટવાનો સમ્ભવ ન હોવાથી, ભગવાન્‌ના ચરણના સાક્ષાત્‌ સમ્બન્ધવાળી આધિદૈવિક સ્વરૂપવાળી ગઙ્ગાને ભગવાન્‌ (આ દ્વીપમાં) લાવ્યા. વળી તે લાવવા ભગવાને ચરણ ઉંચો કરેલ, તેથી એમ જણાવેલ છે કે ઉંચા કરેલ ચરણના સમ્બન્ધવાળું જલ પણ ઉંચી ગતિ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે. આ કેવી રીતે ઉંચી ગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે તે શ્રીમદાચાર્યચરણે ૧।૧૯।૬ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં દર્શાવેલું છે. આમ હોવાથી સેવા કરનારને ગઙ્ગાજી ભક્તિ આપનારી હોવાથી તેનાં જલથી આ દ્વીપને ઘણું ઉત્તમપણું પ્રાપ્ત થયેલું છે. આ દ્વીપમાં રહેનારાઓને જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થવાનો સમ્ભવ હોવાથી, આમાં કાંઈ દૂષણ નથી૮૯-૯૦

ગઙ્ગાના જલથી ભગવાન્‌ની પૂજા વગેરે સર્વ કરવામાં આવે તે યોગ્ય છે. ગઙ્ગાના ત્રણ સ્વરૂપો છે ૧. આધિભૌતિક જલરૂપ સ્વરૂપ. તે સ્વરૂપ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વ્યવહારમાં ઉપયોગમાં લેવા યોગ્ય છે. ૨.આધ્યાત્મિક પ્રવાહરૂપ હોવાથી તીર્થરૂપ સ્વરૂપ. આમાં સ્નાન કરવાથી તથા આનું પાન કરવાથી દોષો દૂર થાય છે અને પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૩.ભગવાન્‌ના ચરણના સમ્બન્ધવાળું આધિદૈવિક જલરૂપ સ્વરૂપ ભગવાન્‌નું ભજન કરવા યોગ્ય દેહ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે. બીજી નદીઓનાં તથા શેરીઓનાં જલ પણ આ ત્રીજા સ્વરૂપનો સમ્બન્ધ થવાથી જ ગઙ્ગાનું બીજું (આધ્યાત્મિક) સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. આ ત્રીજા સ્વરૂપનું જલ બ્રહ્માએ પોતાના કમણ્ડલુનાં જલથી વામનના ચરણ ધોએલ તે હોવાથી (જુઓ૮।૨૧।૩-૪) હદવાળું જ છે, પરન્તુ પોતાના સમ્બન્ધથી તે સર્વને પવિત્ર કરે છે. તેથી તેવાં ઘણાં પવિત્ર જલથી ભગવાન્‌ની પૂજા વગેરે સર્વ કરવામાં આવે તે યોગ્ય જ છે. તેનાથી ભગવાન્‌ની પૂજા કરવી અયોગ્ય હોય તો ભગવાન્‌ના મન્ત્રથી મન્ત્રેલા અન્ન વગેરે પણ ભગવાન્‌ને અર્પણ કરવાં પણ અયોગ્ય થાય. વળી તેનાથી પૂજા કરવાથી ચરણનાં જલથી ભીંજાએલી વસ્તુ અર્પણ કર્યાનું બનતું નથી, કારણ કે એવી વસ્તુને સાક્ષાત્‌ ચરણનાં જલનો સમ્બન્ધ હોય છે, જ્યારે અહીં (ગઙ્ગાજલથી પૂજન કરવામાં) તો જલ ગઙ્ગાનું આધ્યાત્મિક દેવતાસ્વરૂપનું રહેઠાણ હોવાથી તીર્થરૂપ છે. તેથી તેનાથી પૂજા કરવામાં દોષ નથી.

રાજાઓની કથા કહ્યા પછી આ સ્કન્ધમાં ભૂમિની કથા તેમના ભોગ્ય પદાર્થ તરીકે કહેવામાં આવે છે, અને તેથી ભૂમિનું સ્થાન રાજાઓના ભોગના વિષય તરીકે દોષરૂપ જ હોઈ, તેના વર્ણનમાં ભગવાન્‌ની પૂજા વગેરે કહેવાં તે યોગ્ય નથી, કારણ કે ભૂમિ રાજાઓને ભોગ કરવા યોગ્ય હોઈ, ભગવાન્‌ની પૂજા કરવામાં ઉપયોગી નથી–એવી શઙ્કા થાય તો જાણવું કે જ્યાં ભગવાન્‌નું પૂજન થતું હોય તે જ સત્પુરુષોનું સ્થાન છે. જો રાજાઓ પોતે જ વિષય તરીકે ભૂમિનો ભોગ કરતા હોય, તો ભૂમિ પૂજામાં ઉપયોગી ન રહે અને પૂજાનું વર્ણન અહીં અયોગ્ય ગણાય. પરન્તુ ભગવાન્‌ની ઈચ્છા પ્રમાણે જે તેનો ભોગ કરે છે તેવા રાજાઓ માટે તો ભગવાન્‌ની પૂજા જ્યાં થતી હોય તેવું જ સ્થાન યોગ્ય હોવાથી અહીં ભગવાન્‌ની પૂજાનું નિરૂપણ કરેલું છે૯૧

શઙ્કાઃત્યારે ભગવાન્‌ના હરકોઈ અવતારની પૂજા કરવાનું ભૂમિનાં સ્થાનને ઉપયોગી હોવાથી, જુદા-જુદા અવતારોની પૂજા જુદા-જુદા ભકતો કરે છે, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય શું હશે? એવો પ્રશ્ન થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે અહીં જમ્બૂદ્વીપના નવ ખણ્ડોમાં ભગવાન્‌ના વિભિન્ન અવતારોની પૂજા જુદા-જુદા ભકતો કરે છે એમ કહેલું છે; તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે આ અવતારમાં આ ગુણ જ રહેલો હોવાથી આ જ પ્રયોજનથી તેની સેવા કરવામાં આવે છે, એમ દરેક ખણ્ડમાં સેવા કરવા યોગ્ય અવતારનો નિર્ણય કરેલો છે, અને આવા જ ગુણવાળા ભકતો આ ખણ્ડમાં જ આવા જ પ્રકારે ભજન કરે છે, એમ ભકતોનો નિર્ણય કરેલો છે. તેથી અહીં ભગવાન્‌ના અવતારનો તથા તેમની પૂજા કરનાર ભકતનો ગુણમાર્ગથી (તેમના ગુણોથી) નિર્ણય કરેલો છે, કારણ કે આ મર્યાદાનો સ્કન્ધ છે અને મર્યાદામાર્ગ સગુણ છે. ભગવાન્ તો સર્વ સ્થળે ગુણોથી પર છે, પરન્તુ તેમનું અધિષ્ઠાન (રહેવાનું સ્થાન) ગુણવાળું હોવાથી ભગવાન્‌નો અવતાર પણ ગુણવાળો કહેવાય છે. તેથી તેવા જ ગુણવાળા ભકતોને તે અવતારથી આનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે; પરન્તુ ગુણોથી પર ભકતો તો પુષ્ટિમાર્ગના હોવાથી અધિષ્ઠાનરૂપ અન્તરાય (પડદા) વિના સાક્ષાત્ પ્રકટ થયેલ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં જ દઢતા રાખે છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગની સ્થિતિનું વર્ણન કરવાનું હશે ત્યારે તેઓનું વર્ણન કરવામાં આવશે. અહીં પુષ્ટિમાર્ગની સ્થિતિનું વર્ણન નથી, તેથી તેવું વર્ણન કરેલું છે૯૨-૯૩

તે પૈકી ૧.ઈલાવૃત ખણ્ડમાં સઙ્કર્ષણની તામસી મૂર્તિ હોવાનું સ્પષ્ટ કહેલું છે. ''પોતાની પ્રકૃતિરૂપ તામસી મૂર્તિ'' હોવાનું ગદ્ય ૧૬માં જ સ્પષ્ટ કહેલું છે, તે તામસ અવતાર સઙ્કર્ષણના ભકત મહાદેવ પણ શુદ્ધ તમોગુણવાળા હોઈ તામસ છે. તે રજોગુણ અથવા સત્ત્વગુણ સાથે ભળેલાં તમોગુણવાળા નથી, પણ શુદ્ધ ગુણવાળા જ હોઈ જ તામસ છે.

સઙ્કર્ષણ તમોગુણવાળા હોવાથી જ જો મહાદેવ તેમનું ભજન કરતા હોય, તો સર્પો વગેરે પણ તામસ હોવાથી તેમનું પણ ભજન તેમણે કરવું રહ્યું! એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે સઙ્કર્ષણ જ તમોગુણના અધિષ્ઠાતા(નિયન્તા) હોવાથી તે જ તે ગુણને દૂર કરી શકે છે. તેથી પોતાનો તમોગુણ દૂર થાય તે માટે મહાદેવ તેમને ભજે છે. તમોગુણના મૂળ થઈ રહેલ સઙ્કર્ષણનાં ભજન વિના, માત્ર સાધનો કરવાથી તે ગુણનો સમ્પૂર્ણ રીતે નાશ થતો નથી. માત્ર શિવ જ આવાં પ્રયોજનથી ભજન કરે છે એમ નથી, પરન્તુ આગળ પણ જે ભકતો બીજા અવતારોનું ભજન કરતા હોવાનું કહેવામાં આવે છે, તે બધા તેમનામાં રહેલ જુદા-જુદા ગુણોનો નાશ તે જુદા-જુદા ગુણોના અધિદેવ અવતારોનાં ભજન વિના થતો ન હોવાથી જ પોતાના જુદા-જુદા ગુણોનો નાશ કરવા જ તે-તે અવતારોનું ભજન કરે છે૯૪-૯૪

અધ્યાય ૧૮:

૨.ભદ્રાશ્વ ખણ્ડમાં હયગ્રીવ ભગવાન્ રહે છે; તેમનામાં રજોગુણ તથા તમોગુણ ભળેલા રહેલ છે, તે પૈકી તમોગુણ મુખ્ય છે. તેમનો સેવક ભદ્રશ્રવા પણ તેવો(રાજસ-તામસ) જ છે. તેમના બધા સેવકોને 'ભદ્રશ્રવા' કહેલા હોવાથી બધા તેવા જ છે, કારણ કે તેઓ તામસ હોઈ ઘણા મૂઢ હોવાથી પોતાઓનાં મુખ્ય (ભદ્રશ્રવા)ના નામથી જ

ઓળખાય છે, પરન્તુ જુદા જણાયેલા નથી. તેથી મુખ્ય સેવક ભદ્રશ્રવાનો પણ તેમનામાં સમાવેશ થયેલ હોવાથી તે પણ તેવો જ છે. (શ્લો.૩ તથા ૪ ઉપરથી) તેઓનું રાજસપણું સ્પષ્ટ જણાય છે. જુદા-જુદા અવતારોની તેઓના ગુણ પ્રમાણે (તેમના સેવકોએ) સ્તુતિ કરેલી છે. તેથી તે સ્તુતિ ઉપરથી તેઓના જુદા-જુદા ગુણો જણાય છે. જે અવતારમાં જે ખાસ ગુણ છે તેમનો તેવો મન્ત્ર અને તેને અનુસરતી સ્તુતિ કહેલાં છે. તેથી મન્ત્ર અને સ્તુતિ ઉપરથી જ અવતારોનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. આથી જ સેવકોનાં સ્વરૂપનું પણ જ્ઞાન થાય છે૯૪।।-૯૬

અહીં સમાધિ, સ્તુતિ અને નમન વડે અનુક્રમે મન વાણી અને કાયા થી પૂજા કર્યાનું કહેલ છે (ગદ્ય ૧). આ પૂજા સ્તુતિથી જ થતી હોવાથી મન્ત્રનો શું ઉપયોગ? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે પૂજામાર્ગમાં પૂજા કરનારને પૂજા પ્રમાણે જ ફળ મળે છે. આમ હોવાથી સ્તુતિ ભગવાનૃના પ્રકટ ગુણો જ જણાવનારી હોવાથી તેનાથી સેવકના પ્રકટ દોષો જ દૂર થાય. મન્ત્ર તો ગુપ્ત હોવાથી તેનો જપ કરવાથી તે અપ્રકટ દોષોનો પણ નાશ કરે છે. તેથી અપ્રકટ દોષોનો નાશ કરવા મન્ત્રની પણ જરૂર છે.

માત્ર પૂજા જ કહેવાની છે. તેમાં પૂજા કરનારી સ્ત્રીઓ જ હોવી જોઈએ એમ કહેવું (અ.૧૭।૧૬) નકામું છે–એવી શઙ્કા થાય, તો જાણો કે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે સ્ત્રીના સઙ્ગમાં રહેનાર (મહાદેવ)ની તે સ્તુતિ પ્રકૃતિથી થતા દોષનો નાશ કરવાની શક્તિવાળી નથી, કારણ કે (સ્ત્રીનો સઙ્ગ હોવાથી તેમનામાં) વૈરાગ્ય નથી. મહાદેવને સ્ત્રીઓનો સઙ્ગ હોવાનું કહ્યું, તેથી જ તેમનામાં વૈરાગ્ય ન હોવાથી જ, ભગવાન્ પ્રકટ થાય તેવાં પ્રયોજનને લીધે થતા તેમના શોકનો પણ નાશ થતો નથી. (અહીં પ્રકાશમાં 'ણ' રહી ગયેલ હોય તેમ જણાવાથી આવો અર્થ કરેલ છે) તેથી જ તેમના મન્ત્રમાં તે ''અપ્રકટ ભગવાનૃને નમસ્કાર'' (અ.૧૭।૧૭) એમ કહે છે. ભદ્રશ્રવાઓની સ્તુતિમાં તેમને વૈરાગ્ય હોવાનું (અ.૧૮।૩) જણાવેલું હોવાથી, તેમના તે શોકનો નાશ થયેલ છે. મહાદેવ પૂર્ણ તમોગુણરૂપ હોવાથી અને શોક પણ તમોગુણરૂપ હોવાથી તેમનો શોક દૂર થવાનું સમ્ભવે છે, પરન્તુ કલ્પ પૂરો થતાં સુધી તે ભજન કરે ત્યારે તેમનો સઙ્કર્ષણમાં જ લય થાય ત્યારે તે દૂર થાય. ભદ્રશ્રવામાં રજોગુણના અંશનો પ્રવેશ થયેલ હોવાથી જેટલો રજોગુણ આવ્યો તેટલો શોકવાળો તમોગુણ નીકળી ગયો, આમ દર્શાવનાર તેઓનો વૈરાગ્ય જ છે. કારણ કે વૈરાગ્ય હોય ત્યાંથી તમોગુણ અવશ્ય દૂર થાય. તેથી તેઓએ પૂજા કરેલા ભગવાને જ તેમને વૈરાગ્ય આપીને તેમનો તમોગુણ દૂર કરેલો, પરન્તુ તે વૈરાગ્યના પ્રભાવથી દૂર થયેલો નહિ એમ આચાર્યશ્રીએ 'નિવારિતઃ' (શોક દૂર કરેલો) એમ ૯૭ મી કારિકામાં કહેલ છે તેથી જણાય છે. આથી સઙ્કર્ષણ અને હયગ્રીવ ના ભક્તોને પ્રાપ્ત થતાં ફળ જુદા હોવાનું કહેલું છે, એમ જણાવેલ છે૯૭

૩.હરિવર્ષ ખણ્ડમાં નરસિંહ ભગવાન છે, તે સાત્ત્વિક-તામસ છે અને તેમનામાં તમોગુણ મુખ્ય છે. તેમનો સેવક પ્રહ્લાદ પણ તેવો જ છે. પ્રહ્લાદે ભકતો ન હોય તેમની ભારે નિંદા શ્લો.૧૦,૧૨,૧૩માં કરેલી છે. તેણે શ્લો.૧૦માં સન્ન્યાસ કલ્યાણકારક હોવાનું કહેલ છે, અને શ્લો.૧૪માં ભગવાન્ પ્રતિ પોતાનો આગ્રહ જણાવેલો છે. તેનો ભકતો પ્રતિ પક્ષપાત, સન્ન્યાસ કલ્યાણકારક હોવાનાં વચન અને ભગવાનૃમાં આગ્રહ; એ તેના સત્ત્વગુણનાં કાર્ય છે, તેથી તે સાત્ત્વિક તામસ છે૯૮-૯૮।।

૪.કેતુમાલ ખણ્ડમાં કામદેવ નામથી પ્રસિદ્ધ ભગવાન્ પ્રદ્યુમ્ન છે. લક્ષ્મીદેવી તેમની સેવા કરે છે. તે તમોગુણ અને સત્ત્વગુણ થી ભળેલા રજોગુણવાળી છે. તેમનામાં રજોગુણ મુખ્ય છે, કારણ કે કામના ભોગમાં તેમની આસક્તિ હોવાનું શ્લો.૧૯ તથા ૨૦ ઉપરથી જણાય છે, કારણ કે બીજી સ્ત્રીઓ કામદેવ સિવાય બીજા પતિની ઈચ્છા કરે છે તેમનો આ શ્લોકમાં તે દોષ જુએ છે. આધિભૌતિક (સાંસારિક) પુરુષ તામસ હોવાથી, તેવાની કામના પણ તામસી છે અને રાજસી સ્ત્રી તેમાં દોષ જુએ તે યોગ્ય છે. શ્લો.૨૨ માં લક્ષ્મી પોતાની સરસાઈ જણાવે છે. આવી રીતે તે બીજી સ્ત્રીઓનાં દોષ જુએ છે અને પોતાની સરસાઈ ગાય છે, છતાં પણ તેને ભકત ગણેલી છે. શ્લો.૨૩ થી તે ભક્તિ કરતી

હોવાનું જણાવેલું છે. ભગવાન્નાં મહાત્મ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સ્નેહથી તે ભગવાન્નું ભજન કરતી હોવાથી, ઉપર કહેલા ભક્તો કરતાં પણ તે ઉત્તમ ભકત છે૯૮।।-૧૦૦

૫.રમ્યક ખણ્ડમાં મત્સ્ય ભગવાન્ રહે છે. તે રાજસ-તામસ છે. તેમનામાં રજોગુણ મુખ્ય છે. તેમનો ભકત મનુ પણ તેવો જ છે, એમ તેણે કરેલી સ્તુતિ (શ્લો.૨૬-૨૮) ઉપરથી જ જણાય છે. તેણે લોકપાલોની નિંદા કરી છે (શ્લો.૨૭), એ તમો ગુણનું કાર્ય છે. બાકીનાં રજોગુણનાં કાર્ય છે. તેણે સ્તુતિ પણ તેના સ્વભાવ પ્રમાણે જ કરેલી છે૧૦૧

૬.હિરણ્મય ખણ્ડમાં કૂર્મ ભગવાન્ રહે છે; તે રાજસ-સાત્ત્વિક છે. તેમનામાં સત્ત્વગુણ મુખ્ય છે. તેમનો સેવક અર્યમા પણ તેવો જ છે.

૭.ઉત્તરકુરુ ખણ્ડમાં ભગવાન વરાહ રહે છે. તે સાત્ત્વિક-તામસ છે. તેમનામાં સત્ત્વગુણ મુખ્ય છે. આ વરાહ યજ્ઞસ્વરૂપ છે. તેમની સેવક ભૂમિ પણ તેમના જેવા જ ગુણવાળી છે. તેનામાં સત્ત્વગુણ હોવાથી જ્ઞાનનું મુખ્યપણું હોવા છતાં તે ''દૃઢ ભક્તિયોગથી'' (ગદ્ય ૩૪) ભગવાન્નું ભજન કરતી હોવાથી ભકત છે. અને તેથી તેનું જ્ઞાન ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણેનું જ હોવાનું તેની સ્તુતિમાં દર્શાવેલ છે૧૦૨-૧૦૨।।

આ સ્તુતિમાં ભૂમિનું ભજન ત્રણ પ્રકારે કરેલું હોવાથી ત્રણ પ્રકારનું છે. તે પૈકી પહેલાં ૩૪મા શ્લોકમાં યોગથી વશ કરેલું મન એક જ સાધન હોવાનું કહેલું છે. ''જેમનું સ્વરૂપ જોવાની ઇચ્છાવાળા કવિઓ...'' (શ્લો.૩૬) એમાં 'જોવાની ઇચ્છાવાળા' વિશેષણથી મન ભક્તિમાર્ગીય હોવાનું કહેલ છે. ''કર્મમાં કુશલતા યોગ છે'' એ વાકય પ્રમાણે તે કર્મમાર્ગને અનુસરનારૂં જણાવેલું છે.

બીજા પ્રકારમાં શ્લો.૩૭માં દ્રવ્ય વગેરે છ સાધનો કહેલાં છે. ભગવાન્માં માયા અને તેનાં પરિણામો નથી એવું જ્ઞાન અહીં દર્શાવ્યું તે જ્ઞાનમાર્ગીય છે. છેવટે બેવાર નમસ્કાર કર્યા તે ભક્તિમાર્ગીય છે.

ત્રીજા પ્રકારનાં બે વાકયો (શ્લો.૩૮-૩૯) થી અનુક્રમે ભગવાન્નાં મહાત્મ્યનું જ્ઞાન અને તેમણે પોતાનાં ઉપર કરેલ ઉપકાર જણાવી આદર દર્શાવેલ છે. અને ભક્તિમાર્ગમાં તો આ બે જ રાખવા યોગ્ય છે, કારણ કે આ બે સાત્ત્વિક છે. જ્યારે પહેલા જણાવેલા બે પ્રકારો જુદા-જુદા સાધનોને લીધે કલેશ કરાવનારા હોઈ સાત્ત્વિક નથી.

અથવા તમોગુણ રજોગુણ અને સત્ત્વગુણ એ ત્રણ ગુણો પ્રમાણે ભૂમિએ સ્તુતિ કરેલી છે.

૧.તામસ જીવોને ભગવાન્નાં બહાર જ દર્શન કરવાની ઇચ્છા હોય છે, અને તેમને મન એ એક જ સાધન હોય છે. (શ્લો.૩૬) ''જેમ કાષ્ઠમાં મથન કરી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરે છે'' એમ કહી તેઓને સાધનથી થતું દુઃખ સૂચવેલું છે. તેથી તેઓ તામસ છે.
૨.રાજસ જીવો કર્મમાર્ગ પ્રમાણે ભજન કરે છે. તેથી તેઓનાં છ સાધનો હોવાનું કહેલું છે (શ્લો.૩૭).
૩.સાત્ત્વિક જીવોને તો શ્લો.૩૮-૩૯માં ઉપર જણાવેલાં બે સાધનો જ હોવાનું કહેલું છે. મર્યાદાભક્તિ સાધનથી થતી હોવાથી તે બે રાખવા યોગ્ય હોવાનું કહેલ છે, અને તે પહેલાં કહેલાં સાધનો સાત્ત્વિક ન હોવાથી તજવા યોગ્ય છે, એમ સૂચવેલું છે૧૦૨।।-૧૦૩।।

અધ્યાય ૧૯:

૮.કિંપુરુષ ખણ્ડમાં ભગવાન્ રામ રહે છે. તે રાજસ-સાત્ત્વિક છે. તેમનો ભકત હનુમાન પણ તેવો જ છે. રામ ભગવાન્‌ના અવતાર છે. તે વાસુદેવના અવતાર હોવાથી તેમનામાં સત્ત્વગુણ મુખ્ય છે. પદ્મપુરાણમાંથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે કોઈવાર રામ પુરુષોત્તમના અવતાર હોય છે, પણ આ મત બરાબર નથી. તેથી તે રાજસ-સાત્ત્વિક હોવાનું માનવું યોગ્ય છે. જેમ લોઢાના ગોળામાં અગ્નિ પ્રવેશ કરે તેમ અધિષ્ઠાન (રહેવાનાં સ્થલરૂપ દેહ)માં ભગવાન્ પધારે તે અવતાર છે. અહીં અધિષ્ઠાન (રામનો દેહ) સત્ત્વ અને રજો ગુણના મિશ્રણવાળું અને જેમાં સત્ત્વગુણ મુખ્ય છે તેવા તે મિશ્રણવાળું હોવાથી, રામને રાજસ-સાત્ત્વિક કહેલ છે. વળી ભારતવર્ષમાં ભક્તિ ઘણી હોવાથી અને તે કર્મ કરવાનું સ્થાન હોવાથી, એ સત્ત્વ જેમાં મુખ્ય છે તેવા સાત્ત્વિક-રાજસ પ્રદેશમાં પણ તેમનો અવતાર થયેલ અને તે રહેલા છે, અને તે પ્રદેશમાં પણ આર્યાવર્તમાં જ રહેલા છે. તેથી જ તેમના ભક્ત પણ પોતાની ઈચ્છા હોય ત્યારે મનુષ્યનો દેહ ધારણ કરે તેવા (વાનર)હનુમાન રાજસ-સાત્ત્વિક છે. તેથી હનુમાને સેવા કરવા યોગ્ય સ્વરૂપ પણ ઉપર જણાવેલ તેવું રાજસ-સાત્ત્વિક છે.

બીજાઓના મત (''બીજાઓ આમાં સમ્મત હોવાથી અમે પણ આમ માનીએ છીએ'' એવો અર્થ કરી આવરણભઙ્ગમાં કહેલ છે કે રામ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પુરુષોત્તમનો અવતાર છે. પદ્મપુરાણમાં તેમ છે પણ તે બરાબર નથી એમ જણાવવા આચાર્યશ્રીએ કારિકા ૧૦૫માં 'તુ' શબ્દ યોજેલ છે એમ ઉપર આવી ગયેલ હોવાથી રામ પુરુષોત્તમ છે એવો આ માર્ગનો સિદ્ધાન્ત જણાતો નથી) સાથે મળતા રહીને અમે પણ આમ માનીએ છીએ. જનસમૂહમાં અપકીર્તિ થવાનો ભય વગેરે ઘણા પ્રકારની મોહ કરાવે તેવી લીલાઓ તેમણે કરેલી હોવાથી તે સાત્ત્વિક-રાજસ છે૧૦૩।।-૧૦૫।।

૯.ભારતવર્ષમાં ભગવાન્ નારાયણ; નર સાથે તપ કરતા રહે છે. તેમની નારદ સેવા કરે છે. તે બધા ધર્માત્માઓ શુદ્ધસાત્ત્વિક ધર્મરૂપ છે. ભારતવર્ષમાં બધા કૃતાર્થ થાય તે માટે જ ભગવાન્ નારાયણ તપ કરે છે અને તેમના તપથી જ ભારતવર્ષમાં બધા કૃતાર્થ થયેલા છે
૧૦૫।।-૧૦૬।।

વળી આ ભારતવર્ષનું જલ પણ પવિત્ર છે. તેથી તેની નદીઓનું વર્ણન ગદ્ય ૧૬-૧૮ સુધીમાં કરેલું છે. આ ખણ્ડના પદાર્થો સાત્ત્વિક હોવાથી સર્વની દેવોએ સ્તુતિ કરેલી છે (શ્લો.૨૧-૩૮).

અહીં ભારતવર્ષમાં અસુરો પણ ઉત્પન્ન થયેલા છે તેથી સામાન્ય રીતે સર્વની સ્તુતિ દેવોએ કેમ કરી? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે પહેલાં જે ચાર વર્ણ તથા આશ્રમવાળી પ્રજાનું વર્ણન કરેલું છે તેમને જોઈને અને તેમના ગુણો પોતામાં નથી એમ જોઈને દેવોએ ભક્તિપૂર્વક તે આખા ખણ્ડની સ્તુતિ કરેલી છે. તેથી જ ''મુકુન્દની સેવામાં ઉપયોગી થાય તેવો જન્મ પ્રાપ્ત કર્યો છે''(શ્લો.૨૧) એમ તેઓએ કહેલ છે.

અથવા, ભોગમાં આસક્તિવાળા દેવોએ તે પ્રમાણે સ્તુતિ કેમ કરી? અને તે સ્તુતિ પણ સર્વની કેમ કરી? એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે તો જાણવું કે દેવો સત્ત્વગુણવાળા હોઈ સાત્ત્વિક હોવાથી બધા દેવોના સમૂહોએ એવી રીતે સ્તુતિ કરેલી છે૧૦૬।।-૧૦૭।।

મનુના પુત્ર પ્રિયવ્રતે પોતે અગીયાર કરોડ વર્ષ રાજ્ય કરેલું છે, અને તેના વંશે આખા સ્વાયંભુવ મન્વન્તર સુધી રાજ્ય કર્યું.

મન્વન્તરમાં મનુ, મનુના પુત્ર, ઋષિઓ, દેવો, ઈન્દ્ર અને ભગવાન્‌નો અવતાર હોય છે. તેથી મનુ અને તેનો પુત્ર પ્રિયવ્રત મોક્ષ પામ્યા પછી મન્વન્તર રહેવાનું સમ્ભવતું નથી–એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે મનુ અને તેનો પુત્ર જ

હોવા જોઈએ એમ તે કહેવાનો ભાવાર્થ નથી, પરન્તુ મનુના વંશના બીજાને પણ તેનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવાથી મન્વન્તર રહેવાનું સમ્ભવે જ છે. અને આ સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાં પણ મનુના બધા વંશમાં તે અધિકાર હતો. તેથી મન્વન્તર રહેલો. મન્વન્તરના અન્ત સુધી પ્રિયવ્રતે રાજ્ય કરેલું એવી શઙ્કા ન રહે, તે માટે તેણે ૧૧ અર્બુદ એટલે ૧૧ કરોડ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ વર્ષોની સંખ્યા જણાવેલી છે (અ.૧।૨૯). 'અર્બુદ' એટલે કરોડ એ પ્રસિદ્ધ જ છે.

પ્રિયવ્રતના વંશમાં પણ આગ્નીધ્ર અને તેના પુત્રો જ એક પછી એક મન્વન્તરના અધિકારીઓ થયેલા, પરન્તુ બીજાઓને તે અધિકાર પ્રાપ્ત થયો ન હતો. પ્રિયવ્રતના પુત્રો ઉત્તમ, તામસ અને રૈવત (અ.૧।૨૮) તથા કવિ, મહાવીર અને સવન (અ.૧।૨૬) તથા ઇંધ્મજિહ્વ વગેરે (અ.૧।૨૫); જે જમ્બૂદ્વીપ સિવાયના દ્વીપોના અધિપતિઓ થયેલા તેઓ કોઈને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો ન હતો. તેઓ રાજ્ય તજી વનમાં ગયેલા, છતાં કલ્પ પૂરો થતાં સુધી ભૂમિ ઉપર રહેલાં. ત્યાં સુધી તેઓએ પોતપોતાના અધિકાર સાચવ્યા અને ત્યાર પછી ભગવાનનું ભજન કરતા હતા. આ બધા વનમાં ગયેલા એટલે તેઓ મન્વન્તરના અધિકારી થયા ન હતા.

આ બધાં આગ્નીધ્રની પેઠે જ મનુના પુત્ર (પ્રિયવ્રત)ના પુત્રો હતા. તેથી તેઓને બીજા દ્વીપોમાં અધિકાર મળ્યો એ તેમનામાં વધારાનો ગુણ આવ્યો, પણ મનુના વંશજ હોવાના તેમના ગુણનો તેથી નાશ થયો ન હતો. તેથી આ બધા મન્વન્તરના અધિકારી ન થાય તે યોગ્ય નહિ–એવી શઙ્કા થાય. તો એમ માનવું કે ઇંધ્મજીહ્વ વગેરેએ પોતપોતાને ભાગે આવેલ રાજ્ય મન્વન્તર પૂરો થતાં સુધી કર્યું, અને ત્યાર પછી તેનો ત્યાગ કર્યો. શ્રીભાગવતમાં આ અર્થ સ્પષ્ટ કહેલ નથી. પણ જેમ આગ્નીધ્રે ૧૦ કરોડ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, તેમ તેઓએ પણ ત્યાં સુધી રાજ્ય કર્યું, કારણ કે જેવો આગ્નીધ્ર તેવા જ તે બધા. તેથી આગ્નીધ્ર વિષે જે કહ્યું તે તેમના સમ્બન્ધમાં પણ કહેલું જાણવું. તેથી તેમના સમ્બન્ધમાં જુદુ કાંઈ કહેલું નથી૧૦૭।।-૧૧૦।।

અધ્યાય ૨૦; ભૂમિના બીજા છ ખણ્ડોઃ

જમ્બૂદ્વીપને અને તે પછીના બીજા દ્વીપોને છૂટા પાડનાર કોઈ પર્વત અથવા સમુદ્ર કહેલ નથી, પણ તે દ્વીપોને છૂટા પાડનાર સમુદ્રો છે, અને તે તેની પહેલાંના દ્વીપ કરતાં બમણાં છે. આ સમુદ્રો દ્વીપોને છૂટા પાડતા હોવાનું અહીં કહેલ નથી, કારણ કે પ્રિયવ્રત રાજાની કથા કહેતાં તે કહેલ છે (અ.૧।૩૧). તેથી અહીં જો તે કહેવામાં આવે તો પુનરુક્તિ થાય. પ્રિયવ્રતનો રથ તેજસ્વી હોવાથી પ્રિયવ્રતની ઇચ્છા પ્રમાણે જતો હતો. તેથી તેનાં પૈડાંથી ખાડા પડવાથી થયેલા સમુદ્રો તેની ઇચ્છા પ્રમાણે રથનું પૈડું બમણું થવાને(ફરવાને) લીધે પોતપોતાની આગળના દ્વીપ કરતાં બમણા થતા હતા. એક જ રથનું પૈડું એ પ્રમાણે પહેલા કરતાં બમણું થયા કરતું હતું. કારણ કે રથ તેજસ્વી હતો.

પ્રિયવ્રતની ઇચ્છાથી જ સર્વ થવાનું ઘટતું હોય, તો રથનું પૈડું બમણું થવાની જરૂર રહેતી નથી–એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે તેટલાને તેટલા જ સમયમાં પહેલાં કરતાં બમણાં અન્તરમાં ફરવાનું રથનો વેગ વધ્યા વિના સમ્ભવે નહિ, તેથી પહેલાંથી બમણા અન્તરમાં ફરવાનું અવશ્ય પૈડાંના વધારે જોરથી ફરવાથી થતી ક્રિયાથી ભૂમિના અવયવો વધારે છૂટા પડવાથી થાય, તેથી તેવી રીતે બમણા સમુદ્રો થયેલા૧૧૦।।-૧૧૨

પહેલાં જમ્બૂદ્વીપને ફરતો સમુદ્ર ખારો થયો, કારણ કે તે દ્વીપનો બધોએ દોષ આ મોટા સમુદ્રમાં પડયો. તેથી તે ખારો થયો. તે સમુદ્ર દૈત્યોને રહેવાનું સ્થાન આપે છે તેથી જ જણાય છે કે જમ્બૂદ્વીપનો બધોએ દોષ તેમાં પડેલ છે. તેથી જમ્બૂદ્વીપ દોષરહિત થવાથી તેમાં શ્રેષ્ઠ ભજન થાય છે, અને સર્વથી ઉત્તમ ધર્મ પણ છે. આ દ્વીપ પોતે જ ઉત્તમ હોવાથી પ્રખ્યાત છે એમ 'જમ્બૂ' ની વ્યુત્પત્તિ પાછળ કહી તેથી જણાય છે.

બીજા પ્લક્ષદ્વીપનું નામ તેની અંદરના પ્લક્ષ (પીપર)ના મોટા વૃક્ષ ઉપરથી પડેલું છે, આ દ્વીપ જમ્બૂદ્વીપ પેઠે પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી તેની અંદરના વૃક્ષના નામથી ઓળખાય છે (ગદ્ય ૨). આ પ્લક્ષદ્વીપમાં ભગવાન્નું ભજન થતું હોવાનું કહેલ નથી. કારણ કે જમ્બૂદ્વીપ પછી કર્મ કરવાની ભૂમિ કયાંય નથી. તેથી આ દ્વીપમાં માત્ર ભોગ હોવાનું કહેલું છે.(ગદ્ય ૬). ત્યાં પણ ચાર વર્ણો હોવાનું કહેલ છે પરન્તુ તે વર્ણો વ્યવહાર માટે જ હોય છે. અને બધા વર્ણો સૂર્યની ઉપાસના કરે છે (ગદ્ય ૪). બધા વર્ણો એક જ મન્ત્ર બોલે છે અને એક જ પ્રકારની ઉપાસના કરે છે. તે ઉપાસનાથી તેમની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે, પરન્તુ ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી આ દ્વીપમાં ઉપાસના થતી હોવા છતાં આ કર્મભૂમિ નથી૧૧૩-૧૧૬

પ્લક્ષ, શાલ્મલ, કુશ, ક્રૌંચ અને શાક દ્વીપમાંનાં નદીઓ પર્વતો સર્વ ભગવદ્રૂપ છે એમ જણાવવા દરેક (છ ભગવાન્ના ઐશ્વર્ય વગેરે ધર્મો અને એક ભગવાન્ ધર્મી એમ) સાત-સાત હોવાનું કહેલું છે. ભૂમિ પણ ભગવદ્રૂપ છે એમ જણાવવા તેના પણ સાત દ્વીપો હોવાનું કહેલું છે. અને તે બધાના અધિપતિ પણ પ્રિયવ્રતના સાત પુત્રો હોવાનું કહેલ છે. પૃથ્વી, ઉપર જણાવ્યું તેમ, પાંચ પ્રકારની હોવાથી પ્લક્ષ વગેરે પાંચ દ્વીપોનાં જ નદી તથા પર્વતો સાત-સાત હોવાનું કહેલ છે(જુઓ ગદ્ય ૨-૨૬)૧૧૭

જમ્બૂદ્વીપમાં કર્મેન્દ્રિયો મુખ્ય હોવાથી તે કર્મભૂમિ છે. બીજા પ્લક્ષ વગેરે પાંચ દ્વીપોમાં ભોગ મુખ્ય હોવાથી જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું પ્રધાનપણું છે અને બીજી (કર્મેન્દ્રિયો) ગૌણ છે. પુષ્કરદ્વીપમાં ભગવાન્નાં મનનું સ્થાન ભૂમિ અને પ્રિયવ્રતના પુત્ર (આ દ્વીપના અધિપતિ વીતિહોત્ર) નું મન છે. તેથી આ દ્વીપમાં મન મુખ્ય છે, અને સંકલ્પ અને વિકલ્પ એ બે મનનો વિભાગ કરનાર હોવાથી આ દ્વીપના બે વિભાગ માનસોત્તર પર્વતથી થયેલા છે (ગદ્ય ૩૦). આ એક જ પર્વત આ દ્વીપના વિભાગ કરતો હોવાથી આ દ્વીપના બે ખણ્ડો છે. તેથી વીતિહોત્રને પણ બે પુત્રો હતા (ગદ્ય ૩૧). પ્રિયવ્રતનો રથ સાતવાર ફરેલો હોવાથી સમુદ્રો સાત જ થયેલા. તેથી પુષ્કરદ્વીપ પછી ભૂમિમાં સમુદ્રો ન હોવાથી ભૂમિનો વિભાગ કરનાર પર્વતો જ છે. તેથી જ્યાં સમુદ્રો ન હોય ત્યાં પર્વતોથી ભૂમિના વિભાગ પડેલા છે. ભગવાન્ બ્રહ્માનું આસન કમલ પણ આ પુષ્કરદ્વીપમાં છે (ગદ્ય ૨૯)૧૧૮-૧૧૮।।

પ્રિયવ્રતે પહેલાં જેમ ભૂમિના વિભાગ કર્યા તેવી જ રીતે તેના વંશમાં પુત્રો થયા. જેટલા જેના દ્વીપના ખણ્ડ, તેટલા જ તેના પુત્રો. ખણ્ડ જેટલા હોય તેટલા જ પુત્રો ઉત્પન્ન કરવા (જુઓ અ.૨।૧૯, અ.૨૦।૨,૯,૧૪,૨૧,૨૫,૩૧) એ જે સત્યસઙ્કલ્પવાળો હોય, એટલે જેના વિચાર પ્રમાણે જ કાર્ય થાય તેવો હોય, તેનાથી જ બની શકે, અને આવા તો ઈશ્વર જ છે. તેથી આ ઉત્તમ મર્યાદા ઈશ્વરે કરેલી છે. ઈશ્વરે કરેલી હોવાથી જ આ મર્યાદા ઉત્તમ છે.

ઈધ્મજિહ્વની કથા કહી, તે સર્વને લાગુ પડવાથી જ બધાની કથા કહેવાનો સમ્ભવ હોવાથી, દરેકની કથા જુદી નકામી કહી–એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે આ બધામાં ભગવાનનો આવેશ હોવાથી તે બધાની કથા કહેલી છે. આ ભગવાન્ના અવતાર ન હતા પરન્તુ બધામાં ભગવાન્નો આવેશ થતો. અહીં શ્રીભાગવતમાં ભગવાનની કથા સર્વત્ર કહેલી છે, અક્ષરે અક્ષરમાં તેમની જ કથા છે. તેથી જો ઈધ્મજિહ્વ વગેરેમાં ભગવાન્નો આવેશ થતો ન હોત, તો તેઓની કથા શ્રીભાગવતમાં કહી ન હોત, તેથી તે સર્વમાં ભગવાન્નો આવેશ થતો૧૧૮।।-૧૨૦

પ્રિયવ્રતનો રથ ફરવાથી સાત સમુદ્રો થયા તે જુદા-જુદા પદાર્થના થયા. તેનું કારણ એવું છે કે પૃથ્વીના જુદા-જુદા સ્થળે જ્યાં રથ ફર્યો ત્યાં પૃથ્વીમાંથી જુદા-જુદા રસો નીકળ્યા. જમ્બૂદ્વીપ ફરતા ભાગમાંથી રાજસ ખારો રસ નીકળતા; ખારાં જલનો સમુદ્ર થયો. પ્લક્ષદ્વીપના ફરતા ભાગમાંથી સાત્ત્વિક મધુરસ નીકળતા; ત્યાં શેરડીના રસનો સમુદ્ર થયો. શાલ્મલદ્વીપ ફરતા તે ભાગમાંથી તામસ કસેલો રસ નીકળતા; ત્યાં બુદ્ધિનો નાશ કરનારી મદિરાનો સમુદ્ર થયો.

કુશદ્વીપ ફરતા તે ભાગમાંથી સાત્ત્વિક રસ નીકળતા, ત્યાં ઘી નો સમુદ્ર થયો. ક્રૌંચદ્વીપ ફરતા તે ભાગમાંથી રાજસરસ નીકળતાં ત્યાં દૂધનો સમુદ્ર થયો. શાકદ્વીપ ફરતા તે ભાગમાંથી તામસ રસ નીકળતાં, ત્યાં દહીંનો સમુદ્ર થયો. દહીંની તર તો ઘણી જ તામસ છે. પુષ્કરદ્વીપ ફરતાં ગુણાતીત(નિર્ગુણ) રસ નીકળતાં, ત્યાં શુદ્ધ મીઠાં જલનો સમુદ્ર થયો. રથના ચક્રથી ભૂમિ ઘણી દબાતાં, જ્યાં દબાઈ ત્યાં રહેલો રસ તે-તે સ્થળે નીકળ્યો. ભૂમિના તે જુદા-જુદા રસથી તે જુદા-જુદા ખાડા પૂરાયા. એવી રીતે અહીં સમુદ્રોની વ્યવસ્થા થઈ૧૨૧-૧૨૩

પૃથ્વી નિર્ગુણ અને ગુણવાળી એવા ભેદથી બે પ્રકારની છે. સગુણ પૃથ્વીના પણ જીવ અને જડ અથવા જંગમ અને સ્થાવર એવા બે ભેદ છે. તેથી પહેલા ત્રણ સ્થાવર પૃથ્વીના ગુણો નીકળ્યા, પછી ત્રણ જંગમ પૃથ્વીના ગુણો; એટલે ગાય વગેરેમાં રહેલા રસો નીકળ્યા, અને છેવટે પુષ્કરદ્વીપને ફરતો નિર્ગુણ પૃથ્વીનો રસ નીકળ્યો. પુષ્કરદ્વીપમાં ભગવાનનું આસન હોવાથી તે ભૂમિ નિર્ગુણ છે૧૨૪

મીઠાં જલના સમુદ્રની પછી લોકાલોક પર્વત સુધી ૯,૯૬,૫૦,૦૦૦ યોજન ભૂમિ છે. તે પૈકી ૧,૫૭,૫૦,૦૦૦ યોજન લોકાલોક પર્વતને અડતી તેની પાસેની ભૂમિ સોનાની છે, અને બાકીની ૮,૩૯,૦૦,૦૦૦ યોજન મીઠાં સમુદ્રને અડતી લોકાલોક પર્વત તરફની ભૂમિ સોનાની નથી, એવો શ્રીભાગવતનો સિદ્ધાન્ત છે. તેથી જ ગદ્ય ૩૫ માં કહેલ છે કે માનસોત્તર અને મેરુપર્વતનું જેટલું અન્તર (૧,૫૭,૫૦,૦૦૦ યોજન) છે, તેટલી સોનાની ભૂમિ છે. જો બધી ૯,૯૬,૫૦,૦૦૦ યોજન ભૂમિ સોનાની હોત, તો પુષ્કરદ્વીપ (મીઠાં જલનો સમુદ્ર) અને લોકાલોક પર્વત વચ્ચેની ભૂમિ સોનાની છે એમ જ લખત. તેથી બાકીની ૮,૩૯,૦૦,૦૦૦ યોજન ભૂમિ સોનાની નથી. આ સોનાની ભૂમિ લોકાલોક પર્વત પાસેની છે એમ જાણવું. તેથી જ ગદ્ય ૩૪માં લોકાલોક પર્વતનું નિરૂપણ કરી પછી ગદ્ય ૩૫માં સુવર્ણની ભૂમિ હોવાનું કહેલ છે. બાકીની ભૂમિ પ્રાણીઓએ તજેલી છે, કારણ કે તેમાં મૂકેલ કોઈ પદાર્થ ફરી હાથ આવતો નથી. બીજાઓ શૈવતન્ત્રને અનુસરી આ બધી ૮,૯૬,૫૦,૦૦૦ યોજન ભૂમિ સોનાની હોવાનું કહે છે. જુદા કલ્પમાં કદાચ તેમ હશે૧૨૫-૧૨૬

૫૦,૦૦૦ અર્ધ (મેરુથી ઉત્તરનો) જમ્બૂદ્વીપ
૧,૦૦,૦૦૦ ખારો સમુદ્ર
૨,૦૦,૦૦૦ પ્લક્ષદ્વીપ
૨,૦૦,૦૦૦ શેરડીના રસનો સમુદ્ર
૪,૦૦,૦૦૦ શાલ્મલદ્વીપ
૪,૦૦,૦૦૦ મદિરાનો સમુદ્ર
૮,૦૦,૦૦૦ કુશદ્વીપ
૮,૦૦,૦૦૦ ઘીનો સમુદ્ર
૧૬,૦૦,૦૦૦ ક્રૌંચદ્વીપ
૧૬,૦૦,૦૦૦ દૂધનો સમુદ્ર
૩૨,૦૦,૦૦૦ શાકદ્વીપ
૩૨,૦૦,૦૦૦ દહીંનો સમુદ્ર
૩૨,૦૦,૦૦૦ અર્ધપુષ્કરદ્વીપ (માનસોત્તર પર્વત સુધી)
૧,૫૭,૫૦,૦૦૦
૩૨,૦૦,૦૦૦ બાકીનો અર્ધ પુષ્કરદ્વીપ
૬૪,૦૦,૦૦૦ મીઠાં જલનો સમુદ્ર
૮,૩૯,૦૦,૦૦૦ મીઠાં જલના સમુદ્ર પછીની ભૂમિ

૧,૫૭,૫૦,૦૦૦ સુવર્ણની ભૂમિ

૧૨,૫૦,૦૦,૦૦૦ લોકાલોક પર્વત સુધી

ઉત્તરની પેઠે દક્ષિણે, પૂર્વે અને પશ્ચિમે એમ મેરુની ચારે બાજુએ લોકાલોક પર્વત સુધી ૧૨,૫૦,૦૦,૦૦૦ યોજન ભૂમિ છે. તેથી કુલ ૫૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ યોજન ભૂમિ થઈ. કેટલાક વિષ્ણુપુરાણના આધારે એમ કહે છે કે આટલી ભૂમિમાં લોકાલોક પર્વતનો અને બ્રહ્માણ્ડના કટાહનો સમાવેશ થઈ જાય છે, પરંતુ તે જુદા કલ્પની વાત છે. લોકાલોક પર્વત શ્રીભાગવત પ્રમાણે મર્યાદાગિરિ (વિભાગ કરનારો પર્વત) હોવાથી તેની ભૂમિમાં ગણના કરી નથી. બ્રહ્માણ્ડનું કટાહ પણ ભૂમિ નથી, તે તો પૃથ્વીનું ઢાંકણ છે. તે પોતે જ પચાસ કરોડ યોજન વિસ્તારનું છે અને પૃથ્વીના ઢાંકણરૂપ જ હોવાથી, પચાસ કરોડ ભૂમિમાં તેનો સમાવેશ થવાનું સમ્ભવતું નથી. તેથી બ્રહ્માણ્ડમાં દશ વિભાગ છે. (જુઓ નીચે કા.૧૩૦)૧૨૬।।-૧૨૯

લોકાલોક પર્વત એક કરોડ યોજન ઊંચો છે, અને દશહજાર યોજન લાંબો છે. તેનું તેટલું કદ હોવાનું વિષ્ણુપુરાણમાં કહેલ છે. જો કે શ્રીભાગવતમાં તેનું કદ જણાવેલું નથી. તે પર્વત ઉપર ચાર દિગ્ગજો (દિશાઓના હાથીઓ) અને ભગવાન્ રહે છે (ગદ્ય ૩૯-૪૦). તેના ઉપર ચાર લોકપાલોની નગરીઓ પણ છે. (શ્રીભાગવતમાં લોકપાલની નગરીઓ માનસોત્તર પર્વત ઉપર હોવાનું કહેલ છે (ગદ્ય ૩૦). દિગ્ગજોની અને લોકપાલોની શક્તિઓની વૃદ્ધિ કરવા ભગવાન્ અહીં રહેતા હોવાથી (ગદ્ય ૪૦); લોકપાલોની નગરીઓ અહીં હોવાનું નિબંધમાં કહેલ જણાય છે).

આમ હોવાથી પ્રસિદ્ધ બ્રહ્માણ્ડની ભૂમિના આવરણ સાથે દશ વિભાગ થાય છે. (૧-૭)સાત દ્વીપો અને તેમને ફરતા સાત સમુદ્રો, મેરુથી આરમ્ભી એક દિશાએ જતાં આમનો વિસ્તાર ૨,૫૩,૫૦,૦૦૦ છે (૮)મીઠાં જલના સમુદ્ર પછીની ભૂમિ, સુવર્ણની ભૂમિ સાથે. આનો વિસ્તાર ૯,૯૬,૫૦,૦૦૦ યોજન છે. એ પ્રમાણે મેરુથી લોકાલોક પર્વત સુધી ૧૨,૫૦,૦૦,૦૦૦ યોજન વિસ્તાર થયો. ચારે બાજુએ તેવો વિસ્તાર હોવાથી ૫૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ યોજન વિસ્તાર થયો. (૯)લોકાલોક પર્વત અને (૧૦)બ્રહ્માણ્ડનું કટાહ; આ કટાહનો વિસ્તાર પણ ૫૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ યોજન છે૧૩૦

બ્રહ્માણ્ડમાં ચૌદ લોક છે. તેમાં નીચે સાત પાતાલ છે અને ભૂમિ, ભુવર્લોક, સ્વર્ગલોક, મહર્લોક, જનલોક, તપલોક અને સત્યલોક ઉપર છે. પાતાલોમાં ભૂમિ નીચે પહેલું પાતાલ અતલ છે. તેની ઉંચાઈનું પ્રમાણ જોતાં ભૂમિ અને અતલની વચ્ચે બ્રહ્માણ્ડનું મધ્ય આવે. તેથી ભૂમિ અને અતલ બ્રહ્માણ્ડરૂપ પુરુષ (ભગવાન્)ના કટિ અને જઘન છે, અને પુરુષનો મધ્યભાગ તેની જ કટિ જ છે. વળી ૨।૫।૩૮ પ્રમાણે ભૂમિ ચરણોથી કલ્પાયેલી અને ઉપરનો ભુવર્લોક નાભિથી ગણેલો છે. તેથી ભૂમિ કટિ સુધી આવેલી છે. આમ હોવાથી ભૂમિ ભગવાન્‌ની કટિરૂપ છે, અને સૂર્ય ભૂમિથી એક લાખ યોજન ઉંચો છે તેથી સૂર્ય બ્રહ્માણ્ડની મધ્યમાં નથી એવો સંદેહ થાય, તો તે દૂર કરવા બ્રહ્માણ્ડની મધ્યમાં સૂર્ય હોવાનું ગદ્ય ૪૩માં કહેલું છે. ઉપરના લોક અને નીચેના લોક(પાતાલો)નું માપ સરખું ન હોવાથી પણ બ્રહ્માણ્ડનું મધ્ય કયાં આવ્યું તેનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, એવા વિચારથી એવો સન્દેહ થાય. તેથી ગદ્ય ૪૩માં બ્રહ્માણ્ડના મધ્યમાં સૂર્ય હોવાનું કહેલું છે. પુરુષનું મધ્ય કટિ છે અને ભૂમિ ઉપર એક લાખ યોજને સૂર્ય છે તે; તે મધ્ય છે. અને તેથી સૂર્યથી દિશાઓ તથા આકાશ, સ્વર્ગ અને પૃથ્વી, ભોગનાં સ્થાન તથા મોક્ષ વગેરે વિભાગો પડે છે (ગદ્ય ૪૫). ઉપરના લોક અને નીચેના લોકનું માપ સરખું નથી એવી શઙ્કા ન રહે તે માટે જ સૂર્યથી દરેક બાજુએ બ્રહ્માણ્ડના છેડા સુધી પચીસ કરોડ યોજનનું અન્તર હોવાનું ગદ્ય ૪૩માં કહેલું છે.

ત્યારે પાતાલો એક બીજાથી દશ દશ હજાર યોજન દૂર નીચે હોવાનું અ.૨૪।૭માં કેમ કહેલ છે? એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે તેઓની વચ્ચે તેટલું અન્તર પણ છે એવા અભિપ્રાયથી તેમ કહેલું છે (વધારે અન્તર નથી એવો તેમ કહેવાનો આશય નથી). કહ્યું તેથી અધિક તેમાં છે, પણ તેથી ઓછું નથી; એવા ધોરણે તેમ કહેલ હોવાથી તેમની વચ્ચે દશ હજાર યોજનનું જ અન્તર છે એમ કહેવાનો અભિપ્રાય નથી.

બ્રહ્માણ્ડની નીચે મહાદેવ સઙ્કર્ષણ છે (અ.૨૫।૨). તેમની અને મહાદેવ સૂર્યની વચ્ચે પચીસ કરોડ યોજનનું અન્તર હોવાનું કહેલું છે (ગદ્ય ૪૩) તેથી પાતાલો વચ્ચે જેટલું અંતર લેવાથી એ બે વચ્ચેનું અંતર પચીસ કરોડ યોજન થાય, તેટલું પાતાલો વચ્ચેનું અન્તર ગણવું જોઈએ. તેમ ન ગણીએ તો ગદ્ય ૪૩નો વિરોધ થાય.

ત્યારે આચાર્યશ્રીએ અહીં નિબંધમાં પાતાલો વચ્ચે કેટલું અન્તર છે તે કેમ કહેલ નથી? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે ‘‘ભૂમિમાં સાત છિદ્રો છે’’ એમ (અ.૨૪।૭માં) કહેવાનું છે, અને ‘‘ભૂલોક (ભૂમિ) ચરણોમાં કલ્પેલો છે’’ એમ ૨।૫।૩૮ માં કહેલું છે. તેથી સાતે પાતાલો ભૂમિમાં આવેલાં હોવાથી તેમની વચ્ચેનું અન્તર ખાસ (જુદું) કહેલું નથી૧૩૧-૧૩૨

ભગવાન્‌નાં વિરાટ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામાં આવે ત્યારે મધ્યમાં કટિ ઉપર રહેલ સૂર્ય (કટિ ઉપરના) સોનાના કંદોરામાં જડેલા મણિ જેવો જણાય તેથી અન્તરિક્ષમાં રહેલા સૂર્યનું વર્ણન ભૂમિના પ્રકરણમાં કરવું યોગ્ય નથી–એવી શઙ્કા આથી દૂર થાય છે. કારણ કે સૂર્ય કટિ ઉપરના કંદોરામાં જડેલા મણિ જેવો હોવાથી કટિનું વર્ણન કરતાં, તેનું વર્ણન કરવું જોઈએ. જેમ દેહ ઇન્દ્રિયો પ્રાણ તથા અન્તઃકરણના સમૂહમાં તેમનાથી વીંટાયેલો જીવ મરેલા જેવો રહે છે, પરન્તુ કુંડલિની(શક્તિ) તેને જાગ્રત કરે ત્યારે સુષુમ્ણા નાડીના છિદ્રમાં પ્રવેશ થતાં તે ધીરે-ધીરે અમર (કાર્ય કરવાની શક્તિવાળો) થાય છે. આ બ્રહ્માણ્ડ પ્રથમ અચેતન-જડ હતું, અને જ્યારે સૂર્યે વિરાટસ્વરૂપે તેમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે તે કાર્ય કરવા શક્તિવાળું થયું, એમ સૂર્યના સમ્બન્ધમાં ગદ્ય ૪૪થી જણાવેલું છે૧૩૨।।

ઉપરના લોક અધ્યાય ૨૧ થી ૨૩:

હવે ૨૧-૨૩ એ ત્રણ અધ્યાયોથી ઉપરના લોકનું વર્ણન કરે છે. તે પૈકી અ.૨૧માં સૂર્યનું વર્ણન કરેલું છે. અ.૨૨માં ચંદ્ર શુક્ર બુધ મંગલ ગુરુ શનિ અને સપ્તઋષિઓ નું વર્ણન કરેલું છે. અને અ.૨૩માં શિશુમારનું વર્ણન કરેલું છે. આ ઉપરના લોક સત્ત્વગુણનાં કાર્યરૂપ છે, અને સત્ત્વગુણ-શુદ્ધસત્ત્વ, રજોમિશ્રસત્ત્વ અને તમોમિશ્રસત્ત્વ-એવા ત્રણ પ્રકારનો હોવાથી ત્રણ અધ્યાયોથી ઉપરના લોકનું વર્ણન કરેલું છે૧૩૨।।-૧૩૩।।

અધ્યાય ૨૧; સૂર્યઃ

એકવીસમા અધ્યાયમાં સૂર્યનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેમાં ત્રીજા ગદ્યથી સૂર્ય ફરતો હોવાનું જણાવેલું છે, ૩-૧૨ સુધીના ગદ્યમાં તેને ફરવાનું એક સ્થાન અને પછી બીજું સ્થાન કહેલું છે, ૧૩-૧૫ સુધીના ગદ્યમાં તેના રથનું અને ૧૫-૧૯ ગદ્યમાં તેના રથનાં સાધન અશ્વો તથા સારથિ વગેરેનું નિરૂપણ કરેલું છે. એ જુદા-જુદા વિષયના અન્તે તેનાં માપ કહેલાં છે. (જુઓ ગદ્ય ૭,૧૨,૧૯)૧૩૩।।-૧૩૪।।

વીસમા અધ્યાયમાં જ સૂર્યનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી તેની ગતિ વગેરે ત્યાં જ કહેવાં યોગ્ય હતાં. તેથી અહીં ગદ્ય ૧-૩ કહેવાનું શું પ્રયોજન? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે અહીં સૂર્યની ગતિનું મુખ્ય પ્રકારે વર્ણન કરેલું નથી, પરન્તુ ઉપરના લોકનું આ પ્રકરણ હોવાથી તેનું પ્રમાણ(માપ) વગેરે કહેવાનાં છે. વીસમા અધ્યાયમાં આ કહેવાની જરૂર ન હતી કારણ કે ત્યાં ઉપરના લોકનું નિરૂપણ કરવાનું ન હતું, તેથી ત્યાં તે કહેલ નહિ. ગદ્ય બીજામાં સામાન્ય રીતે ઉપરના લોકનું માપ કહેલું છે, કારણ કે ભૂમિનું માપ કહ્યું તે તેને તેમાં લાગુ પડતું હોવાનું જણાવેલ છે, છતાં પણ

ભૂમિને ઉપરના લોકથી જુદી પાડનાર કહી શકાય તેવું સૂર્ય વિના બીજું કોઈ ન હોવાથી; સૂર્યની અમુક ગતિ જણાવ્યા વિના ઉપરના લોકનું માપ સારી રીતે વર્ણવી શકાય તેમ ન હોવાથી, ગદ્ય ૩માં સૂર્યની ગતિનું નિરૂપણ કરેલું છે.૧૩૪।।-૧૩૫।।

(શ્રીમદ્‌વિઠ્ઠલપ્રભુએ નિબન્ધ ઉપર પ્રકાશ અહીં સુધી જ લખેલો છે. હવે પ્રકાશ વિના જ નિબન્ધનો ભાવાર્થ જણાવવાનો રહેશે. ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમલાલજી મહારાજે રચેલી યોજનાના ભાવાર્થનો યોગ્ય લાગશે ત્યાં કૌંસમાં મૂકી સમાવેશ કરવામાં આવશે)

ભૂમિ સાથે ઉપરનો (સ્વર્ગ)લોક અન્તમાં (છેડે) સારી રીતે સંધાયેલ છે અને વચમાં અન્તરિક્ષ ભુવર્લોક ખાલી છે. (અન્તરિક્ષ ભગવાન્‌ના વિરાટસ્વરૂપ છે. તેથી અન્તરિક્ષને ભગવાન્‌ની નાભિરૂપ સરોવર કહેલ છે (૨।૧।૨૭). સરોવરમાંથી કમળ નીકળે, તેમ ભગવાન્‌ની નાભિમાંથી કમળ નીકળેલ; તેમાંથી બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ થયેલી. તારાઓનો સમૂહ (સ્વર્ગલોક) ભગવાન્‌નાં આ વિરાટસ્વરૂપની છાતી છે (૨।૧।૨૮). તે અન્તે ભૂમિ સાથે સારી રીતે સંધાયેલ હોવાથી(ગદ્ય ૨), તેનો તથા ભુવર્લોકનો વિસ્તાર ભૂમિ જેટલો પચાસ કરોડ યોજન જ છે.

ભૂમિનો વિસ્તાર સ્થાન વગેરે પરીક્ષિતના પ્રશ્નને લીધે વિરાટસ્વરૂપનું ધ્યાન ધરી શકાય તે માટે કહેલાં છે. તેથી સ્વર્ગલોક, મહર્લોક, જનલોક, તપોલોક અને સત્યલોકનાં સ્થાન પણ અવશ્ય કહેવાં જોઈએ; તે કેમ કહેલ નથી? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે નીચેના સાત લોક (અતલ વિતલ વગેરે સાત પાતાલો)ના વિસ્તાર તથા અન્તર અધ્યાય ચોવીસ (ગદ્ય ૭)માં કહેવાના છે, તે ઉપરથી આ ઉપરના લોકના વિસ્તાર વગેરે પણ જણાય તેમ હોવાથી (તેનાથી જ વિરાટનું ધ્યાન થઈ શકે તેમ હોઈ તે અહીં જુદા કહેલ નથી)૧૩૫।।-૧૩૬।।

આ અધ્યાયમાં સૂર્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે તેથી એમ જણાશે કે ૧.રાશિઓમાં રહેલ ભૂમિ (અવકાશ) ઓછી વધારે છે અને ૨.જ્યોતિશ્ચક્ર પણ ફર્યા કરે છે.

આ સમ્બન્ધમાં માનસોત્તર પર્વતનું (જુઓ ગદ્ય ૭) નિરૂપણ કરેલ હોવાથી અને તે બધું બ્રહ્મકલ્પમાં પ્રિયવ્રતે કરેલ હોવાથી; આ બ્રહ્મકલ્પનો વૃતાન્ત જ હશે–એમ ન માનવું, કારણ કે “હવે પદ્મકલ્પનું શ્રવણ કર” (૨।૧૦।૪૭) એમ કહેલ હોવાથી, આ પદ્મકલ્પનો વૃતાન્ત હોવાનું પણ સમ્ભવે છે. વળી ૩।૧૧।૧૦માં ચાર-ચાર પ્રહરના દિવસ અને રાત્રિના હોવાનું અને પંદર દિવસનું પખવાડીયું હોવાનું કહેલ છે, છતાં દિવસ અને રાત્રિ તથા પખવાડીયું નાના-મોટાં થાય છે, તેનું કારણ જાણવામાં ન આવે તો તે વાક્યનો પ્રત્યક્ષથી વિરોધ થાય. તેથી તે સર્વ નાના-મોટા થવાનું કારણ જાણવામાં આવે તે માટે આ અધ્યાયમાં સૂર્યસમ્બન્ધી જ્ઞાન જુદું જ જણાવેલ છે. તેથી સૂર્યસમ્બન્ધી વિચાર જ આ અધ્યાયમાં કરેલો છે૧૩૬।।-૧૩૮।।

શઙ્કાઃવીસમા અધ્યાયના ગદ્ય ૩૦માં કહ્યું છે કે સૂર્યના રથનું સંવત્સરરૂપ ચક્ર માનસોત્તર પર્વત ઉપર ફર્યા કરે છે અને તે પર્વત દશ હજાર યોજન ઉંચો છે. મેરુ એક લાખ યોજન ઉંચો છે (અ.૧૬।૫-૭), તેથી માનસોત્તર મેરુથી ઘણો જ નીચો છે. તેના ઉપર ફરતું સૂર્યના રથનું ચક્ર તેની ઉપર ૧૦૦૦ અથવા બે હજાર યોજને ફરતું હોય તો પણ તે મેરુથી ઘણો નીચે ફરતો હોવાથી મેરુ ઉપર દિવસ અને રાત્રિ તેનાથી કેવી રીતે થાય? વળી તે ચક્રના ફરવાથી આપણાં રાત્રિ અને દિવસ જેમ નાના-મોટાં થાય છે તેમ રાત-દિવસ (ભેગા લેતાં) કેમ નાના-મોટાં થતાં નથી, કારણ કે તે ચક્રની ગતિ તો દરેક સમયે સરખી જ હોય છે!–આવી શઙ્કાઓ થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે સૂર્યના એક-એક ચક્રવાળા બે રથો છે. એક મોટો અને બીજો નાનો છે. બન્નેમાં કાલરૂપ એકસૂત્ર છે, તે જે રથની જેવી ગતિ થવા માટે જેવી સ્થિતિમાં ચક્ર હોવું જોઇએ તેવી સ્થિતિમાં તેને રાખે છે. સૂર્ય સૂક્ષ્મ રથમાં હોય છે અને તે સ્થૂલ રથનું પણ નિયંત્રણ કરી તેની યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. તેનો સારથિ (અરુણ) એક જ સ્વરૂપથી બન્ને રથ ચલાવે છે, અથવા જુદા સ્વરૂપથી બીજા રથને ચલાવે છે૧૩૮।।-૧૪૦

રાહુથી આરમ્ભી સપ્ત ઋષિઓ સુધીના (જુઓ અ.૨૪।૧ તથા અ.૨૨।૮-૧૭) જે ગ્રહો તારા વગેરે છે તેઓને એક-એક રથ હોય છે અને જેમ રેંટમાં ડોલો રહે છે તેમ તેઓ ઊંચે નક્ષત્રમંડલમાં ફરે છે. જો કે સપ્ત ઋષિઓને રથ હોવાનું લખેલ નથી, છતાં તેઓ પણ ફરતાં હોવાથી તેમને પણ રથ હોવાની કલ્પના થાય છે. આમને જ્યારે ઉંચા ચઢવાનું હોય છે ત્યારે તેમની ગતિ ધીરી થાય છે જ્યારે નીચે ઉતરવાનું થાય છે ત્યારે ગતિ ઉતાવળી થાય છે અને જ્યારે સપાટ સ્થાનમાં ફરવાનું હોય ત્યારે ગતિ એક સરખી હોય છે. તેમની ગતિ જુદા-જુદા સ્થલે થતી હોવાથી, તેમજ વાયુને લીધે, દરરોજ જુદી-જુદી ઝડપની હોય છે. જ્યોતિશ્ચક્રની ગતિ સદા એક સરખી જ રહે છે।।૧૪૧-૧૪૨।।

જ્યોતિશ્ચક્રનાં સ્થાનનાં બાર ભાગ કરી, તેની બાર રાશિઓ કરેલી છે. મેષ, વૃષભ, મિથુન, કર્ક, સિંહ, કન્યા, તુલા, વૃશ્ચિક, ધન, મકર, કુંભ અને મીન એ બાર રાશિઓ છે. તે પૈકી મેષ અને તુલાનાં સ્થાન સપાટ છે. આ બારે રાશિવાળું જ્યોતિશ્ચક્ર કુંભારના ચાકડાની પેઠે માનસોત્તર પર્વતની ઉપર અદ્ધર એકસરખી ગતિથી ફર્યા કરે છે. સૂર્યના સ્થૂલ રથની ધરીનો એક છેડો મેરુ પર્વતનાં શિખર ઉપર રહેલો છે (ગદ્ય ૧૩). તેની સીધી લીટીમાં તેના સરખી ઉંચાઇએ માનસોત્તર પર્વત ઉપર એક બાજુ મેષ રાશિ અને તેની સામી બાજુએ તુલા રાશિ રહેલ છે. આ બન્ને રાશિઓનો પ્રદેશ સપાટ છે. મેષથી ચક્રમાં આગળ વૃષભ ઉંચા પ્રદેશવાળી છે અને તુલાથી ચક્રમાં ઉંચી જતી કન્યા રાશિ વૃષભના સમાન પ્રદેશવાળી છે. વૃષભથી ચક્રમાં આગળ ઉંચે મિથુન રાશિ છે અને કન્યાથી ચક્રમાં ઉંચી જતી સિંહ રાશિ તેની સમાન પ્રદેશવાળી છે. મિથુનથી આગળ ચક્રમાં ઉંચે ચાલતાં અને સિંહથી ચક્રમાં પાછળ ઉંચે ચાલતાં કર્ક રાશિ છે. તે સર્વથી ઉંચી છે. કર્કથી આરમ્ભી તુલાની શરૂઆત સુધી સ્થાન નીચું થતું જાય છે. તુલામાં સ્થાન સપાટ છે એ ઉપર કહેલું છે. તુલાથી આગળ ચક્રમાં પાછળ નીચે જતાં વૃશ્ચિક રાશિ છે અને મેષથી ચક્રમાં પાછળ નીચે જતાં નીચે મીન રાશિ છે. વૃશ્ચિક અને મીન સમાન પ્રદેશવાળી છે. વૃશ્ચિકથી આગળ ચક્રમાં નીચે જતાં ધન રાશિ આવે છે અને મીનથી ચક્રમાં પાછળ નીચે જતાં કુંભ રાશિ આવે છે. ધન અને કુંભ સમાન પ્રદેશવાળી છે. ધનથી આગળ ચક્રમાં નીચે જતાં અને કુંભથી પાછળ ચક્રમાં નીચે જતાં મકરરાશિ આવે છે, તે સર્વથી નીચી છે. તેથી તુલા રાશિથી મકર રાશિની શરૂઆત સુધી નીચે જવાનું હોય છે, અને મકરથી મેષની શરૂઆત સુધી ઉંચે જવાનું હોય છે. એવી રીતે રાશિઓનો માર્ગ જનોઈની પેઠે ઉંચો-નીચો છે. આ રાશિચક્રમાં રાહુથી આરમ્ભી સપ્તર્ષિ સુધીના (ગ્રહો તથા તારાઓ) પોત-પોતાને ફરવાના માર્ગમાં ઉંચા તથા નીચા આવતાં સ્થલોમાં ઉંચા ચઢતાં તથા નીચા ઉતરતાં ફરે છે. તેમાં પણ સૂર્યને ફરવાનાં સ્થલમાં વાયુ છે. અને તે પણ એકસરખો ન હોવાથી સૂર્યની ગતિ દર્રોજ બદલાય છે. વાયુ સૂર્યના માર્ગમાં ન હોત તો દિવસ અને રાત માં જ્યારે એક વધે ત્યારે બીજું ઘટે છે તેવું ન થાત. વૃષભથી આરમ્ભી કન્યા સુધીની પાંચ રાશિઓમાં દિવસ વધે છે અને રાત ઘટે છે. અને તુલામાં રાત-દિવસ સરખા રહે છે. વૃશ્ચિકથી આરમ્ભી પાંચ રાશિઓમાં દિવસ ઘટે છે અને રાત વધે છે. મેષમાં રાત-દિવસ સરખા રહે છે. દેવોના રાત્રિ-દિવસ પણ આ સૂર્યના જ્યોતિશ્ચક્રમાં ફરવાથી જ થાય છે. જ્યારે સૂર્ય મેષમાં આવે ત્યારે તેઓનો સૂર્યોદય થાય છે, કર્કમાં આવે ત્યારે મધ્યાહ્ન થાય છે, તુલામાં આવે ત્યારે સાયંકાલ થાય છે અને મકરમાં આવે ત્યારે મધરાત થાય છે।।૧૪૩।।

જ્યોતિશ્ચક્ર ફરતું હોવાથી સૂર્ય સદા ફરતો હોય છે. (જ્યોતિશ્ચક્રના ફરવાને લીધે સૂર્ય દર્રોજ જોવામાં આવે છે, અને મેરુ; સૂર્યની આડે આવે ત્યારે દેખાતો નથી. ભૂમિ ઉપર રહેનારાઓના દિવસ અને રાત આવી રીતે થાય છે. દરેક રાશિના સામાન્ય રીતે ત્રીસ-ત્રીસ અંશો રાત-દિવસરૂપ છે, એટલે રાત તથા દિવસ ના મળી ત્રીસ મુહૂર્તો છે. એ પ્રમાણે સમયના ઘડી પલ વગેરે વિભાગો પણ કરેલા છે. જ્યોતિશ્ચક્રની બાર રાશિઓ પૈકી) જે રાશિમાં જેટલા અંશે જે

સ્થલે (કલા તથા વિકલા ઉપર) સૂર્ય હોય તે પ્રાતઃકાલનો સમય જણાવનાર છે કારણ કે તે પૂર્વમાં આવે ત્યારે સૂર્ય પ્રથમ દેખાય છે. (તેથી જે રાશિના જેટલા અંશ, તથા કલા-વિકલાના સ્થાને પહેલાં સૂર્ય દેખાય તે પ્રાતઃ છે) તે જ સ્થલે સૂર્યની જે ગતિ હોય તે લગ્ન એટલે સૂર્યનું પૂર્વ દિશામાં જ ક્ષિતિજ ઉપર દેખાવાનું સ્થાન વગેરેનો સમય મુકરર કરનારી છે (કારણ કે સૂર્યની ઓછી અથવા વધારે ગતિને લીધે રાશિ વગેરે ફરવાના સમય જુદા-જુદા થાય છે). તેથી જ્યોતિશ્ચક્રની ગતિ એકસરખી હોવા છતાં પણ સૂર્યનો ઉદય વગેરે થવાના સમય પણ ફરે છે. (ભાવાર્થ એવો છે કે ચોક્કસ માપવાળા સમયના ખાસ ગુણ જેવા કે રાત-દિવસ સદા આઠ ઘડીના જ હોવા, તે જ્યોતિશ્ચક્રની ગતિથી થાય છે. નાના-મોટા માપવાળા સમયના ખાસ ગુણ જેવા કે નાના-મોટા દિવસ, નાની-મોટી રાત વગેરે જ્યોતિશ્ચક્રની જુદી-જુદી રાશિમાં સૂર્યની ગતિ થવાથી થાય છે. અને અચોક્કસ (માપવાળા) સમયના ખાસ ગુણ જેવા કે જ્યોતિશ્ચક્રમાં ક્યાં સૂર્યનો ઉદય થશે વગેરે, જ્યોતિશ્ચક્રની ગતિ અને સૂર્યની જ્યોતિશ્ચક્રની રાશિઓમાં ગતિ એ બન્ને ગતિથી થાય છે)।।૧૪૪-૧૪૫।।

(ઉપર સૂર્ય ગોળ ઉંચે ફરતો હોવાનું કહ્યું, તે પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ છે, કારણ કે સૂર્ય નીચે જતો અને નીચેથી ઉગતો જોવામાં આવે છે.) તેથી ઉપર કહેલ વૃતાન્ત ચાલુ સમયનો નથી. બ્રાહ્મ વગેરે કલ્પમાં તેમ હતું હમણાં તો ભૂમિ વચ્ચે રહે છે અને ભૂમિના ગોળને ફરીને સૂર્ય જલમાંથી ઉપર આવે છે, અને (તેની ઉપર ફરીને નીચે) જલમાં આથમે છે. (વેદમાં પણ કહેલ છે કે ''જલમાંથી આ (સૂર્ય)નો ઉદય થાય છે અને ફરી જલમાં તે પ્રવેશ કરે છે'' શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં પણ ''જલમાંથી સૂર્ય બહાર નીકળ્યો ત્યારે'' (૧૦।૩૯।૩૨) વગેરે વાક્યોથી એ જ અર્થ કહેલો છે. તેથી ઉપર જણાવેલી વ્યવસ્થા બ્રાહ્મકલ્પની હોવાથી અને ચાલુ સમયમાં સૂર્ય જલમાં પ્રવેશ કરતો હોવાને લીધે ઉપર ફરતો ન હોવાથી, પ્રત્યક્ષનો જે વિરોધ જોવામાં આવે છે તે દોષરૂપ નથી) કારણ કે જ્યોતિઃશાસ્ત્ર જાણનારાઓ એમ કહે છે કે ચાલુ સમયમાં રાહુથી આરમ્ભી સપ્તર્ષિ સુધીના ગ્રહો અને તારાઓને ફરવાનાં સ્થાન જલમાં પ્રવેશ કરતા હોવાથી જ્યોતિશ્ચક્ર જ વાયુના આકર્ષણને લીધે જલમાંથી બહાર આવે છે. અને જલમાં પ્રવેશ કરે છે. તેથી ઉપર કહેલા પ્રકારે જ રાત અને દિવસ નાનાં તથા મોટાં થાય છે. તેથી બન્ને પ્રકારે પાંચ માસ સુધી દિવસ મોટો તથા રાત નાની થતી જાય છે, અને પાંચ માસ સુધી રાત મોટી અને દિવસ નાનો થતો જાય છે, છતાં રાત-દિવસ ભેગા લેતાં તે સદા સરખા જ(સાઠ ઘડીના)હોયછે.

(ચન્દ્રની ગતિ પણ એકસરખી હોતી નથી, પરન્તુ ઓછી-વધારે થાય છે. તેથી તિથિઓ નાની-મોટી થાય છે (ચન્દ્ર સૂર્યથી જેટલા અંશ જ્યોતિશ્ચક્રમાં આગળ ગયો હોય, તેને બારે ભાંગવાથી થઈ ગયેલી તિથિ આવે છે અને તે ભાગાકારનાં અઙ્કમાં ૧ ઉમેરવાથી ચાલુ તિથિ આવે છે. તિથિઓ શુદ ૧ થી આરમ્ભી ૦)) સુધીની ૩૦ થાય છે.). પખવાડીયું પણ એક સરખું હોતું નથી. તિથિ નાની-મોટી થવાનું જોવામાં આવતું નથી, પરન્તુ પખવાડીયું નાનું-મોટું થતું હોવાથી તિથિઓ પણ તેવી થતી હોવાનું અનુમાન થાય છે)૧૪૬-૧૪૮

કોઈ વાર સૂર્યને એક રાશિમાંથી બીજી રાશિમાં જતાં એટલે એક રાશિ જેટલું અન્તર ફરતાં ૨૯ દિવસ લાગે છે અને કોઈ વાર ૩૧ દિવસ લાગે છે. (આ કાંઈ નિયમ પ્રમાણે થતું નથી. જો ફરવાના પ્રદેશને લીધે તેમ થતું હોત તો અમુક અન્તર ફરવામાં અમુક જ સમય જાય, પણ અચોક્કસ સમય ન લાગે. તેથી આવું સૂર્યની ગતિ ઓછી અથવા વધારે થવાને લીધે થાય છે. તેથી) સૂર્યની ગતિ પણ બધે એકસરખી નથી, સ્થૂલ ચક્રમાં કીલ (જેની આસપાસ ચક્ર ફરે તેવો ખીલો, જુઓ અ.૨૩।૨) છે. અને તેથી તે કીલને લીધે તે મોટું કહેવાય છે. તે ચક્રમાં જુદી-જુદી રાશિઓની જુદી-જુદી ઉંચી-નીચી ભૂમિ છે, પરન્તુ સૂક્ષ્મચક્રમાં આવું કાંઈ નથી. (તેની ગતિ એકસરખી હોવાથી જુદા-જુદા પ્રકારની ભૂમિ કલ્પવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી)।।૧૪૯-૧૫૦।।

હવે સ્થૂલચક્રની ભૂમિના પ્રદેશો; જે રાતને તથા દિવસને નાના તથા મોટા કરે છે તે જોઈએ. જ્યોતિશ્ચક્ર સાથે ફરતો સૂર્ય જે સ્થળે ઉગે છે તેની સીધી લીટીમાં (એટલે સૂક્ષ્મચક્રની તેની બરાબર સામી બાજુએ) તે આથમે છે (ગદ્ય ૯). સૂર્ય જ્યારે મકર અને તેની પછીની ચાર રાશિમાં હોય છે ત્યારે દિવસ વધે છે અને રાત ટૂંકી થાય છે (સર્વથી નાનામાં નાના દિવસ કરતાં તે સમયે દિવસ વધવા લાગે છે. અને સર્વથી મોટામાં મોટી રાત કરતાં રાત ટૂંકી થવા લાગે છે). તેવી રીતે જ્યારે સૂર્ય કર્ક અને તેની પછીની ચાર રાશિમાં હોય છે, ત્યારે દિવસ ટૂંકો થવા માંડે છે અને રાત લાંબી થતી જાય છે (મોટામાં મોટા દિવસથી તે ટૂંકો થતો જાય છે અને નાનામાં નાની રાતથી; રાત મોટી થવા લાગે છે) ગદ્ય ૩. (જ્યારે સૂર્ય મેષ રાશિમાં અને તુલા રાશિમાં હોય છે ત્યારે દિવસ અને રાત સરખા હોય છે, ગદ્ય ૪). મેષમાં સૂર્ય આવ્યા પછી (તે કર્કમાં જતાં સુધી) દિવસ રાત કરતાં મોટો થતો જાય છે. અને તેવી જ રીતે તુલામાં સૂર્ય આવ્યા પછી (તે મકરમાં આવતાં સુધી) રાત દિવસ કરતાં મોટી હોય છે. તેથી સ્થૂલચક્રની ભૂમિ ઉંચી-નીચી હોય છે, એકસરખી નથી. જ્યારે સૂર્યને ઉપર ચઢવાનું થાય છે ત્યારે તેની ગતિ ઘટે છે અને જ્યારે તેને નીચે ઉતરવાનું થાય છે ત્યારે તેની ગતિ વધે છે. સૂર્ય દિવસનો પતિ છે, તેથી જ્યારે તેની ગતિ ઘટે છે ત્યારે દિવસ મોટા થાય છે।।૧૫૧-૧૫૩।।

(મેરુની મધ્યથી માનસોત્તર પર્વત સુધી એક બાજુએ ભૂમિનો વિસ્તાર ૧,૫૭,૫૦,૦૦૦ યોજન છે એમ આપણે ઉપર જોયું. તેથી ઉત્તર તરફના માનસોત્તર પર્વતથી દક્ષિણ તરફના તે જ પર્વત સુધી ૩,૧૫,૦૦,૦૦૦ યોજન ભૂમિના વિસ્તારની લંબાઈ થઈ. જ્યોતિશ્ચક્રને ફરવાના માર્ગનો આ વ્યાસ (ડાયામીટર) થયો. વ્યાસથી પરિધિ (સરકમ્ફ્રેંસ્) ત્રણ ગણું અને તેથી કાંઈક મોટું હોય છે. તેથી ૩,૧૫,૦૦,૦૦૦ડ૩=૯,૪૫,૦૦,૦૦૦+૬,૦૦,૦૦૦ મળી ૯,૫૧,૦૦,૦૦૦ યોજન પરિધિનો વિસ્તાર છે(ગદ્ય ૨૦). આ અન્તર જ્યોતિશ્ચક્ર દરરોજ કાપે છે. જુદી-જુદી રીતે ગણવાથી મતભેદ થાય તેથી અહીં પરિધિમણ્ડલનો વિસ્તાર કહેલો છે૧૫૪-૧૫૪।।

(માનસોત્તર પર્વત ઉપર ચાર દિશાઓમાં ઈન્દ્ર વગેરે ચાર લોકપાલોની ચાર નગરીઓ આવેલી છે, અ. ૨૦ ગદ્ય ૩૦. જ્યોતિશ્ચક્ર માનસોત્તર ઉપર ફરતું આ ચારે નગરીઓ ઉપરથી જાય છે ત્યારે તેમાં રહેલ સૂર્ય પણ એ નગરીઓ ઉપરથી જાય છે.) આ જ્યોતિશ્ચક્રની અને તેથી સૂર્યની ગતિ એકસરખી છે. અને તેથી આ નગરીઓ દિશાઓનું જ્ઞાન કરાવે છે. મેરુની ચાર દિશાઓએ આ ચાર નગરીઓ હોવાથી આ નગરીઓમાં દિશાઓ જડેલી હોય તેમ જણાય છે (ગદ્ય ૭). (મેરુ ઉપર રહેનારાઓને આ રીતે દિશાઓનું જ્ઞાન થાય છે). જેઓ મેરુથી નીચે(દક્ષિણે) રહે છે તેઓને તો મેરુથી ઉત્તર દિશા જણાય છે, અને મેરુથી ઢંકાએલો મેષરાશિનો સૂર્ય જ્યાં પ્રથમ દેખાય; તે તેઓની પૂર્વ દિશા છે૧૫૪।।-૧૫૭

કારણ કે ભૂમિના ગોલ ઉપર મેરુ કમલના જેવી આકૃતિવાળો છે અને ભૂમિ પણ તેના જેવી જ ગોળ છે. તેથી આ વિષયમાં એવી કલ્પના કરેલી છે કે માનસોત્તર પર્વત ઉપર મેરુના શિખર જેટલે (ઉંચે) સૂર્યના ચક્રની ધરીનો મધ્ય ભાગ રહેલો છે (આવી રીતે ભૂમિ ઉપરના લોકને દિશાઓનું જ્ઞાન આ જ્યોતિશ્ચક્રની ગતિથી થાય છે. તેનાથી સૂર્યોદય વગેરે થાય છે તે ગદ્ય ૭-૯ સુધીમાં જણાવેલ છે. આ ચક્રની ગતિ એક સરખી છે એમ ગદ્ય ૯-૧૦ માં જણાવેલું છે. મેરુ ઉપર રહેનારાઓના દિવસ કેવી રીતે થાય છે તે ગદ્ય ૮-૯ માં જણાવેલું છે. અને જ્યોતિશ્ચક્ર સાથે સૂર્ય પંદર ઘડીમાં ૨,૩૭,૭૫,૦૦૦ યોજન માર્ગ કાપે છે, એ ગદ્ય ૧૦ માં કહેલું છે. સૂર્યની ગતિ સમ્બન્ધી સન્દેહ ન રહે તે માટે તે અહીં કહેલું છે. ગદ્ય ૧૨ માં તેની એક મુહૂર્તની ગતિ પણ કહેલી છે. ચન્દ્ર વગેરે જ્યોતિશ્ચક્ર સાથે ફરતા ગ્રહો વગેરે પણ આ પ્રકારે જોવામાં આવે છે એમ ગદ્ય ૧૧ માં જણાવેલું છે૧૫૮-૧૫૮।।

ગદ્ય ૧૩ થી અઙ્ગો સાથેના એટલે આરા, પરિઘ, નાભિ વગેરે અઙ્ગો સાથેના સ્થૂલ ચક્રનું નિરૂપણ કરેલું છે. કાલરૂપ દેવની વૃદ્ધિ તથા ક્ષય થાય છે (દિવસ તથા રાત્રિ, તિથિ તથા પખવાડીઆ; નાના-મોટાં થાય છે) એમ દર્શાવવા આ ચક્રનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી માનસોત્તરના શિખર ઉપર ફરતું પરિઘવાળું જે ચક્ર કહ્યું તે આ સંવત્સરરૂપ સ્થૂલ

ચક્રની પેઠે ભ્રમણ કરતું નથી, પરન્તુ દેવ (સૂર્ય) સુખપૂર્વક ભ્રમણ કરે તે માટે પરિઘવાળું તે પ્રશંસા પામેલું છે૧૫૮।।-૧૬૦।।

જ્યોતિશ્ચક્રનું માહાત્મ્ય જણાય તે માટે ચન્દ્ર વગેરે બીજા ગ્રહો પણ તેના ફરવાને લીધે ઉદય તથા અસ્ત પામતા હોવાનું ગદ્ય ૧૧ માં કહેલું છે. મેરુનું શિખર એક લાખ યોજન ઉંચું છે. માનસોત્તર પર્વત ૧૦,૦૦૦ યોજન ઉંચો હોવાથી તેનાથી નીચો છે. તેથી તેલ કાઢવાની ઘાણીના ઉપરના ભાગ જેવો મેરુ હોવાનું ગદ્ય ૧૩ માં કહેલું છે. (તેથી તે ગદ્ય; સંવત્સરરૂપ સ્થૂલ ચક્રનું મોટું કદ તથા ઉંચુ રહી ભ્રમણ કરવાની ક્રિયા જણાવવા કહેલું છે. ધરીના એક છેડાથી ૯૦,૦૦૦ યોજન નીચે જાય છે અને ઉપર તો છવીસ લાખ (સપ્તર્ષિઓ ભૂમિથી ૨૪ લાખ યોજન ઉંચે હોવાથી ૨૪ લાખ જોઈએ એમ જણાય છે.) યોજન કરતાં પણ વધારે ઉંચુ જાય છે, કારણકે સપ્તર્ષિ સુધીના દેખાય છે તે તારાઓ (અને ગ્રહો) તથા; નથી દેખાતા તે અગ્નિ, ઈન્દ્ર, પ્રજાપતિ, કશ્યપ અને ધર્મ પણ આ ચક્રમાં જ પરિભ્રમણ કરે છે.) પહેલાં ચક્રની ધરીનું માપ (લંબાઈ) કહેલ તે સ્પષ્ટ જ છે. ૧,૫૭,૫૦,૦૦૦ યોજન; મેરુની મધ્યથી આરમ્ભી માનસોત્તર પર્વત સુધીનું અન્તર છે, તેટલી તેની ધરી હતી. તેના ચોથા ભાગની એટલે ઓગણચાલીસ લાખ યોજનની આ બીજા રથની ધરી છે (ગદ્ય ૧૪). (૧,૫૭,૫૦,૦૦૦૬૧/૪=૩૯,૩૭,૫૦૦ થાય. તેથી અહીં એક બાજુએ પૈડાં સાથે જોડેલ ભાગ, તથા બીજી બાજુ ધ્રુવ ઉપરનો ભાગ બાદ કરી ધરીનો બાકીનો ભાગ ૩૯,૦૦,૦૦૦ યોજન હોવાનું કહેલ જણાય છે.) ધ્રુવ પણ મેરુની પેઠે (ભૂમિના મધ્ય ભાગમાં) આવેલ છે, અને મેરુ કરતાં પણ ઘણો ઉંચો રહેલો છે (અધ્યાય ૨૨ પ્રમાણે વિચારતાં મેરુથી ૩૬,૦૦,૦૦૦ યોજન ઉંચો છે.). તેથી સૂર્યનો આ બીજો રથ પણ તેલ કાઢવાની ઘાણીની પેઠે ફરતો હોય છે એમ ઘણા વિચાર કરનારાઓ કહે છે૧૬૧-૧૬૩।।

રથની અંદર તેના ઉપર બેસવાનું સ્થાન ૩૬,૦૦,૦૦૦ યોજન ('ષડ્વિંશત્' છાપેલ ગ્રન્થમાં છે તે 'ષટ્ત્રિંશત્' જોઈએ, એમ જણાય છે.) લાંબું અને ૯,૦૦,૦૦૦ યોજન પહોળું છે અને રથને અશ્વો જોડવાની ધુંસરી પણ તેટલી જ (લાંબી) છે. આધ્યાત્મિક દેવરૂપ અશ્વો આ રથને આકાશમાં (ધ્રુવની આસપાસ) લઈ જાય છે. આ અશ્વો સાત છે અને દરેક અશ્વ એક લાખ યોજન જગ્યા રોકે છે તેથી સાત અશ્વો માટે (અશ્વો વચ્ચેનું અન્તર ગણતાં) નવ લાખ યોજન લાંબી ધુંસરી રાખેલી છે. અને તેથી અશ્વો આકાશમાં ઘણા વેગથી જાય છે. અશ્વોને આકાશમાં ફરવાનું હોવાથી તેમને છન્દોમય (વેદના છન્દોના નામવાળા) હોવાનું કહેલું છે ગદ્ય ૧૫. અને (''સુપર્ણાના પુત્રો છન્દો છે'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ગરૂડનો ભાઈ, સુપર્ણાનો પુત્ર) અરુણ સારથિ પણ તેવો છન્દોમય હોવાનું કહેલ છે. અને છન્દ એટલે શબ્દરૂપ અશ્વો અને સારથિ આકાશમાં ફરે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્યકારક નથી (''આ તે ત્રણ વેદરૂપ વિદ્યા જ તપે છે'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે સૂર્ય પણ શબ્દ (વેદ) રૂપ હોવાથી તે પણ આકાશમાં ગતિ કરે છે એમાં કાંઈ આશ્ચર્યકારક નથી)૧૬૩।।-૧૬૭

(''આ જે સૂર્યમાં હિરણ્યમય હિરણ્ય (પીળી) દાઢીવાળો પુરુષ દેખાય છે...'' એ શ્રુતિ સૂર્યની અંદર ભગવાન્ રહેલા છે એમ કહે છે. અહીં પણ અ. ૨૨ પદ્ય ૩ માં તેમ કહેશે. તેથી તેમાં ભગવાન્ છે એમ જણાવનારી સામગ્રી પણ બધી હોવી જોઈએ. તેથી) રથમાં સ્તુતિ કરનારા, નૃત્ય કરનારા વગેરે પણ હોવા જોઈએ. તેથી ગદ્ય ૧૭-૧૮માં સ્તુતિ તથા નૃત્ય ઉપાસના વગેરે થતાં હોવાનું કહેલું છે. સ્થૂલ રથમાં આ સામગ્રી છે જ, અને અરુણ સૂર્યની પાછળ બેઠેલો હોય છે, (કારણ કે જ્યોતિશ્ચક્ર જે દિશામાં ફરે છે, તેથી ઉલટી દિશામાં સૂર્ય અથવા સૂર્યનો આ રથ જતો હોય છે). રાશિચક્રમાં એટલે સૂક્ષ્મરથમાં સૂર્યની આગળ અરુણ બેઠેલો હોય છે૧૬૮-૧૬૮।।

(''જો બન્ને રથોની ગતિ એક તરફ જ જતી હોય, તો એક જ અરુણ બન્ને રથો હાંકતો હોવાનું કોઈ રીતે સમ્ભવે, પરન્તુ એક પશ્ચિમમાં અને બીજો પૂર્વમાં એમ ઉલ્ટી દિશાઓમાં રથ જતા હોય તેમાં એક જ સારથિ કેમ હોઈ શકે?'' એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે) અરુણ બધી સામગ્રી સાથે પોતાનાં બે સ્વરૂપ કરીને સદા તે બન્ને રથમાં રહે છે

અને સર્વનાં કાર્ય પાર પાડે છે. અથવા (ભગવાન્ સૂર્ય) ચિન્તન થઈ ન શકે તેવાં ઐશ્વર્યવાળા હોવાથી, તેમની શક્તિ બે પ્રકારની છે, (અને તેથી બન્ને વિરુદ્ધ ગતિવાળા રથમાં તે ફરે છે). જુદા-જુદા એ મત પ્રમાણે (ગતિનો) પ્રકાર જેવી રીતે યોગ્ય જણાય તેવો વિચારવો. વળી દરેક માસે ઋષિઓ ગન્ધર્વો વગેરે બબે ભેગા થઈ સૂર્યની ઉપાસના કરતા હોવાનું કહેલ છે (ગદ્ય ૧૮), તેથી દરેક માસે સૂર્ય, તેને ફરવાનું મણ્ડલ તેનો રથ વગેરે તેમની સામગ્રી સાથે જુદા-જુદા હોય છે એવી કલ્પના કરવી. આમાં કાંઈ સંશય નથી૧૬૮।।-૧૭૧।।

શઙ્કાઃ'ગદ્ય ૧૯ માં ભૂમણ્ડલનું માપ ૯,૫૧,૦૦,૦૦૦ યોજન કહેલું છે અને ગદ્ય ૧૨ માં સૂર્યનો રથ એક મુહૂર્તમાં ૩૪,૦૦,૮૦૦ યોજન જતો હોવાનું કહેલું છે. એક દિવસના ત્રીસ મુહૂર્ત હોવાથી તે રથ એક દિવસમાં ૩૪,૦૦,૮૦૦ ૬૩૦=૧૦,૨૦,૨૪,૦૦૦ યોજન ફરે છે. તેથી માનસોત્તર ભૂમિનું માપ આટલું હોવું જોઈએ, ૯,૫૧,૦૦,૦૦૦ યોજન કેમ કહ્યા? એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે પોતાના મત પ્રમાણે માનસોત્તર ભૂમિ ૧૦,૨૦,૨૪,૦૦૦ યોજન છે, અને દિવસના ૩૦ મુહૂર્ત હોવાથી સૂર્યનો રથ એક મુહૂર્તમાં ૩૪,૦૦,૮૦૦ યોજન ફરે છે. તેથી બારમાં ગદ્યમાં તેમ કહેલું છે. ૩,૧૫,૦૦,૦૦૦ યોજન વ્યાસની લંબાઈ કહેલી, અને વ્યાસથી ત્રણ ગણાં કરતાં કાંઈક વધારે પરિઘ હોવાનું કહેલ છે, તેથી આ વિષયમાં જુદા-જુદા મત હોવાને લીધે પરિઘની સઙ્ખ્યા ઘણા પ્રકારની થઈ છે. તેથી પહેલાં (જમ્બૂદ્વીપનું) માપ એક લાખ યોજન હોવાનું કહેલું તે એક લાખ યોજન જ હોવાનું ન માનવું પરન્તુ જેટલું યોગ્ય જણાય તેટલું હોવાનો નિર્ણય કરવો, કારણ કે અહીં જે માપ કહેલ છે તે (બરાબર સઙ્ખ્યયા જણાવવા કહેલાં નથી, પરન્તુ ભગવાન્નું) માહાત્મ્ય જણાવવા જ કહેલાં છે. તેથી કાંઈ વિરોધ નથી. (જુદા-જુદા કલ્પોમાં જુદા-જુદા માપ હોવાથી પણ તેમ કહેલ હોવાનું સમ્ભવે છે)૧૭૧।।-૧૭૬।।

અધ્યાય ૨૨ ; ચન્દ્ર વગેરેની ગતિઃ

બાવીસમા અધ્યાયમાં ચન્દ્ર વગેરે ગ્રહો તથા સપ્તર્ષિઓની ગતિનું નિરૂપણ કરે છે. આ અધ્યાયના આરમ્ભમાં પરીક્ષિત શઙ્કા કરે છે કે ''સૂર્ય જ્યોતિશ્ચક્ર સાથે ફરે છે ત્યારે મેરુ અને ધ્રુવ ને પોતાની જમણી બાજુએ રાખી ફરે છે. અને જુદી-જુદી રાશિઓમાં ગતિ કરે છે ત્યારે મેરુ અને ધ્રુવને ડાબી બાજુએ રાખી ફરે છે. એવી બે પરસ્પર વિરુદ્ધ ગતિ કેવી રીતે સમ્ભવે?'' (ગદ્ય ૧). આનો ઉત્તર આપતા શુક કુમ્ભારના ફરતા ચાકડા ઉપર ચાલતી કીડીનાં દૃષ્ટાન્તથી એવી પરસ્પર વિરુદ્ધ ગતિ કેમ થાય છે તે સમજાવે છે (ગદ્ય ૨). આવી જ ચન્દ્રો વગેરે બધા ગ્રહોની બે પ્રકારની ગતિ થાય છે. તેથી આ દૃષ્ટાન્ત સૂર્ય અને બીજા સર્વના સમ્બન્ધમાં કહેલું છે. ગયા (૨૧ મા) અધ્યાયના ૧૧ મા ગદ્યમાં ચન્દ્ર વગેરે ગ્રહોના પણ જ્યોતિશ્ચક્ર સાથે ફરતા ઉદય અને અસ્ત થતા હોવાનું કહેલું પણ છે. તેથી જો કે રાજાએ અહીં સૂર્યની બે પરસ્પર વિરુદ્ધ ગતિ સમ્બન્ધી જ પ્રશ્ન કરેલો, કારણ કે તેણે હજી સૂર્યની જ આવી પરસ્પર વિરુદ્ધ ગતિ હોવાનું શ્રવણ કરેલ છે, અને તેના સમ્બન્ધી જ તે પ્રશ્ન કરી શકે. છતાં પણ બીજા ગ્રહોના સમ્બન્ધમાં પણ ફરી સન્દેહ ન થાય તે માટે તેમનાં સમ્બન્ધમાં પણ તેનું નિરાકરણ કરવું યોગ્ય હોવાથી; સર્વ જાણનાર શુકે તે સર્વના સમ્બન્ધી ઉત્તર આપ્યો. તેથી એક જ સમયે બે પરસ્પર વિરુદ્ધ ગતિઓ થવાનું સૂર્યના સમ્બન્ધમાં સાંભળેલું તે અસમ્ભવિત હોવાની શઙ્કા, આરમ્ભમાં ચાકડા ઉપરની કીડીનાં દૃષ્ટાન્તથી ખોટી ઠરાવેલી છે. છતાં આ દૃષ્ટાન્ત જેટલું બીજા ગ્રહોની બે પરસ્પર વિરુદ્ધ ગતિઓ સિદ્ધ કરવા ઉપયોગી છે, તેટલું સૂર્યની તેવી ગતિઓ સિદ્ધ કરવા જરૂરી નથી, કારણ કે સૂર્ય તો ભગવદ્રૂપ હોવાથી બે સ્વરૂપવાળો થઈને પણ પોતાની તેવી બે ગતિઓ પોતાનાં સામર્થ્યથી કરી શકે. ''સર્વ પલો પ્રકાશતા પુરુષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. કલાઓ, મુહૂર્ત વગેરે, કાષ્ઠાઓ અને દિવસ તથા રાત પખવાડીઆઓ અને મહિનાઓ, ઋતુઓ અને વર્ષ તેમનામાંથી થયેલાં છે'' એ શ્રુતિમાં જે જુદા-જુદા કાલના વિભાગ કરનાર સૂર્ય કહેલો છે તેથી, ''આ તે ત્રણ વેદરૂપ વિદ્યા જ તપે છે'' શ્રુતિમાં તેને વેદરૂપ કહ્યો તેથી અને ''આ જે સૂર્યની અંદર હિરણ્યમય પુરુષ દેખાય છે'' શ્રુતિમાં સૂર્યમાં રહેલાને ભગવાન્ કહેલા છે, તેથી સૂર્ય ભગવાન્ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. વળી બ્રહ્મસૂત્ર ૧।૧।૧૯ માં

સૂર્યમાં રહેલ પુરુષ; ભગવાન્ હોવાનો નિર્ણય કરેલો છે (અને આ અધ્યાયના ૩-૭ સુધીના ગદ્યમાં તેનું સમર્થન કરેલું છે). સૂર્યના (રાશિ વગેરેના) ભોગથી જુદા-જુદા કાલ થાય છે. તેથી તે ભગવાન્ છે, અને તે વેદરૂપ હોવાથી પણ ભગવાન્ છે (એમ ઉપર કહેલી શ્રુતિઓથી જણાય છે). સૂર્યમાં રહેલ ભગવાન્ શક્તિવાળા છે, તેથી તે જ્યોતિશ્ચક્રને ચલાવતાં પોતાના અંશો (મણ્ડળના અભિમાનવાળાં બાર સ્વરૂપો અને ગ્રહો વગેરેનાં અન્તર્યામી તરીકેનાં સ્વરૂપ) થી (ઋતુઓ સંવત્સર વગેરે કાલના જુદા-જુદા વિભાગોનો) ભોગ કરે છે, તેથી કાલના આ જુદા-જુદા વિભાગો કહેલા છે. વળી જ્ઞાની હોવાપણું વગેરે સર્વ સૂર્યથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી જુદા-જુદા કાલના ભેદો કહેલા છે૧૭૭-૧૮૧

આકાશમણ્ડલમાં ઉપરના અર્ધ આકાશમાં સૂર્યને પોતાને માટે ભોગવવાના ૧૮૦ દિવસ થાય છે અને પોતાના અંશોથી સર્વ સ્થલે (આખાએ આકાશમાં) ફરતાં તેને એક વર્ષ (૩૬૦ દિવસ) થાય છે. પોતાનાં બાર પૈકીના અમુક સ્વરૂપથી જ્યોતિશ્ચક્રને સદા ફેરવતો રહેતાં તે; દિવસ, મહિના, ઋતુ તથા અયન (છ માસના ઉત્તરાયણ તથા દક્ષિણાયનના સમય)નો ભોગ કરતાં આખાં વર્ષનો ભોગ કરે છે. એવી રીતે તે પાંચ શક્તિઓવાળો હોવાથી તેનાં પાંચ નામો કહેલાં છે(ગદ્ય ૭). અથવા સૂર્યની ગતિ જુદી-જુદી થતી હોવાથી દરેક ગતિ મધ્યમ એટલે સમાનગતિ સાથે ભળતાં ×ઈ૧×અઝડપી ×ઈ૨×અધીરી ×ઈ૩×અઝડપી-મધ્યમ ×ઈ૪×અધીરીમધ્યમ ×ઈ૫×અમધ્યમ; આ પાંચ ભેદો થતા હોવાથી પાંચ પ્રકારનાં વર્ષ કહેલાં છે૧૮૨-૧૮૪

(ચન્દ્ર વગેરે બધા ગ્રહો જ્યોતિશ્ચક્રમાં રહેલા છે. અને તેમની પ્રવૃત્તિ પણ સૂર્યથી જ થાય છે. તેથી સૂર્યની ગતિનું વર્ણન કરતાં તેઓની ગતિનું પણ વર્ણન કરેલું છે) ચન્દ્ર વગેરે ગ્રહોની પ્રશંસા કરવામાટે તેઓની ઉંચાઇ જણાવી છે, અને ચન્દ્ર; રાશિ વગેરેનો ભોગ ઝડપથી કરે છે તે કહેલું છે. (ગદ્ય ૮). બીજા (બુધ તથા શુક્ર) ગ્રહોની (સૂર્યની) સમાન ગતિ કહેલી છે. (સૂર્યની) સમાન ગતિ કહેલી છે. અને બીજા ગ્રહોને (જ્યોતિશ્ચક્રમાં ફરતાં) વિલમ્બ થાય છે તે પણ કહેલ છે. (આ ગ્રહો સૂર્યથી અધિક છે એમ જણાવવા આ કહેલ નથી, પરન્તુ તેમની માત્ર પ્રશંસા કરવા જ કહેલ છે. નક્ષત્રોનો રાશિઓમાં સમાવેશ થતો હોવાથી તેઓ સ્થિર જ છે (જ્યોતિશ્ચક્ર ફરે તેની સાથે નક્ષત્રો ફરે છે, પણ તેઓની સૂર્ય વગેરે ગ્રહો પેઠે બીજી ગતિ નથી.) બીજા સૂર્ય વગેરે ગ્રહો ફરતા રહે છે). પિતૃઓના રાત્રિ અને દિવસ ચન્દ્રથી થાય છે, કારણ કે ચન્દ્રની નીચે પિતૃલોકમાં રહેનારા પિતૃઓ ચન્દ્રને જ જુએ છે, સૂર્યને જોતા નથી. (નક્ષત્રોની અંદર ચન્દ્રની નીચે અને સૂર્યની ઉપર પિતૃલોક સ્થિર છે. તે જ્યોતિશ્ચક્ર સાથે ફરતો નથી. તેથી પિતૃઓ પોતાની ઉપર રહેલા ચન્દ્રને જ જુએ છે, નીચે રહેલા સૂર્યને જોતા નથી, કારણ કે સૂર્ય તેમની નીચે હોય છે. આમ હોવાથી જ્યારે સૂર્યથી નીકળી, વદ આઠમે ચન્દ્ર સૂર્યની ઉપર તેનાથી સીધી લીટીવાળા પ્રદેશમાં આવે છે ત્યારે પિતૃઓનો દિવસ ઉગે છે. જ્યારે સૂર્ય બરાબર ચન્દ્રની નીચે અમાસના દિવસે આવે છે ત્યારે પિતૃઓને મધ્યાહ્ન થાય છે, અને આપણે ભૂમિ ઉપરના લોક સૂર્યની નીચે હોવાથી ચન્દ્ર આપણને દેખાતો નથી. જ્યારે ચન્દ્ર સૂર્યથી આગળ ચાલવા માંડે ત્યારે પિતૃઓને મધ્યાહ્ન પછીનો દિવસનો ભાગ શરૂ થાય છે, અને શુદ ૮ ના દિવસે સાંજ પડે છે. પછી શુદ ૮ થી વદ ૮ સુધી તેમને ચન્દ્ર દેખાતો નથી, તેથી રાત હોય છે. સૂર્ય તો તેમની નીચે હોવાથી, રાત્રે સૂર્ય ગમે ત્યાં હોય તેનું તેમને પ્રયોજન હોતું નથી.) તેથી વદ ૮ થી આરમ્ભી તેમનો દિવસ શરૂ થાય છે, અને જ્યારે સૂર્ય ચન્દ્ર ભેગા થાય ત્યારે અમાસના દિવસે તેઓને મધ્યાહન થાય છે. (ભાસ્કરાચાર્યના ગોલાધ્યાયના ત્રિપ્રશ્નવાસનાધ્યાયના શ્લો. ૧૩-૧૪ પ્રમાણે જ આ કથન છે.) ચન્દ્ર ક્ષયને લીધે અસ્વસ્થ રહે છે એવો કર્મના અઙ્ગનો જુદો મત હોવાનું જાણવું. તેવી જ રીતે ચન્દ્રની કલાઓનું પાન દેવો કરે છે એ પણ જુદો મત જાણવો. (જુદા-જુદા કલ્પમાં એમ પણ હોય છે તેમ જાણવું)૧૮૫-૧૮૭।।

ઉત્તરાયણના છ માસમાં દેવોને સૂર્ય વગેરેના રથોનાં દર્શન થાય છે, (કારણ કે તે સમયે સૂર્ય જ્યોતિશ્ચક્રની ઉપર ફરતો-ફરતો રહેલ હોય છે. આ મકરસંક્રાન્તિથી મિથુન રાશિમાં સૂર્ય હોય ત્યાં સુધી બને છે. ''નક્ષત્રો દેવોનાં ઘરો છે'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે દેવો નક્ષત્રોમાં રહેતા હોવાથી આ છ માસ સુધી તેમની ઉપર રહેતા સૂર્યનો રથ તેમને દેખાય છે.) તેથી તે સમય તેમનો દિવસ હોય છે. (પછી કર્કથી આરમ્ભી ધન સુધીની રાશિમાં સૂર્ય હોય ત્યારે તે જ્યોતિશ્ચક્રની નીચે

ફરતો હોવાથી) દેવો પોતાની નીચે રહેલા રથોને જોઈ શકતા નથી કારણ કે તેઓની દૃષ્ટિ ઉપર જાય છે. (તેથી આ સમય દેવોની રાત્રિ છે. (દેવોના રાત-દિવસ ચન્દ્રથી થાય છે. તુલાથી આરમ્ભી મીન સુધી ઉત્તરાયણ છે તે તેમની રાત છે અને મેષથી આરમ્ભી કન્યા સુધી દક્ષિણાયન છે તે તેમનો દિવસ છે (યોજના); આ સમજાતું નથી. કારણ કે ઉત્તરાયનનો આરમ્ભ મકરથી થાય છે, અને ઉત્તરાયનનો સમય જ દેવોનો દિવસ ગણાય છે. ચન્દ્રથી દિવસ થતા પણ નથી.)૧૮૭।।-૧૮૯

બૃહસ્પતિ તો પ્રભવ વગેરે (સાઠ વર્ષોની) વ્યવસ્થા કરે છે. (બૃહસ્પતિ એક વર્ષે એક રાશિ ફરે છે. બાર વર્ષે આખું જ્યોતિશ્ચક્ર ફરે છે અને સાઠ વર્ષમાં પાંચવાર જ્યોતિશ્ચક્ર ફરે છે. આ સાઠ વર્ષોનાં પ્રભવ વગેરે જુદાં-જુદાં નામ આપેલાં છે. તે બૃહસ્પતિની ગતિથી થાય છે ગદ્ય ૧૫).

બુધ અને શુક્ર ની ગતિ સૂર્યની ગતિ જેટલી જ છે. તેથી સૂર્યનું વર્ણન કરવાથી આ બે ગ્રહોનું વર્ણન પણ થઈ ગયું. (ગદ્ય ૧૨-૧૩)।।૧૯૦।।

સૂર્યનો પુત્ર શનિ અને મઙ્ગલ એ બે ગ્રહો ક્રૂર હોવાથી તેમનું વર્ણન કરેલું નથી (ગદ્ય ૧૪-૧૬).

સૂર્યની ઉપર એક લાખ યોજને ચન્દ્ર રહે છે, અને ચન્દ્રની ઉપર તેટલા જ અન્તરે (એક લાખ યોજને) નક્ષત્રો રહેલા છે (ગદ્ય ૧૧ માં ત્રણ લાખ યોજન કહેલાં છે તે ભૂમિથી ત્રણ લાખ યોજન સમજવા ભૂમિથી એક લાખ યોજન ઉંચે સૂર્ય અને તેનાથી એક લાખ યોજન ઉંચે ચન્દ્ર છે. તે બે લાખ યોજન ગણતાં નક્ષત્રો ત્રણ લાખ યોજન ઉંચે હોવાનું કહેલ છે-યોજના). નક્ષત્રોની ઉપર શુક્ર, બુધ, મઙ્ગળ, બૃહસ્પતિ અને શનિ એ ગ્રહો એકબીજા ઉપર બબે લાખ યોજન ઉંચે રહેલા છે (ગદ્ય ૧૨-૧૭). સપ્તર્ષિઓ શનિ ઉપર ૧૧ લાખ યોજન ઉંચે આવેલા છે (ગદ્ય ૧૭). તેમાંના નીચેના પાંચ શનિ ઉપર એક-બીજાથી બબ્બે લાખ યોજન ઉંચે એટલે દસલાખ યોજન સુધીમાં છે અને ઉપરના બે જે એક લીટીમાં સરખી ઉંચાઈએ છે, તે સર્વથી ઉપરનાથી એક લાખ યોજન ઉંચે છે. એવી રીતે સપ્તર્ષિઓ શનિથી ૧૧ લાખ યોજન ઉંચે છે૧૯૧-૧૯૩।

અધ્યાય ૨૩; શિશુમારઃ

સપ્તર્ષિઓથી તેર લાખ યોજન ઉંચે ધ્રુવ છે, (જો કે આ શિશુમારનું પ્રકરણ છે, છતાં ધ્રુવનું પહેલાં વર્ણન કરેલું છે, કારણ કે તેના આધારે સર્વ તારાઓ વગેરે રહેલા છે); કેમકે મેષ વગેરે કાલના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપવાળી બાર રાશિઓનું અતિક્રમણ કરી, રાશિઓમાં સર્વથી ઉપર રહેલ સપ્તર્ષિઓથી પણ તેર લાખ યોજન ઉંચે ભગવાન્‌ના પરમ ધામમાં તે રહેલો છે. ત્યાં તે અગ્નિ, ઈન્દ્ર, પ્રજાપતિ, કશ્યપ અને ધર્મ એ પાંચ યોગ્ય પુરુષો સાથે શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં તત્પર રહેતાં આનન્દ કરે છે(ગદ્ય ૧). સર્વ કાર્ય ભગવાનના સેવકથી જ સિદ્ધ થાય છે, તેથી બીજા બધા (તારાઓ વગેરે) ધ્રુવના આધારે રહે છે અને ધ્રુવ સ્થિર રહેતાં ભગવાનનું કાર્ય કર્યા કરે છે(ગદ્ય ૨). સવારે મધ્યાહ્ને અને સાંજે એમ સોમ કાઢવાના ત્રણે સમયે કરવામાં આવતો ધર્મ બધા તારાઓની ગતિઓને નિયમમાં રાખે છે, અને (અન્તર્યામીનાં સામર્થ્યને લીધે) તેઓ સૂર્યની પેઠે આકાશમાં ફર્યા કરે છે. આ તેઓની ગતિ ભગવાન્ જ કરાવે છે અને તેને નિયમમાં રાખે છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે વાયુને લીધે અને કેટલાકના મત પ્રમાણે કર્મને લીધે તેઓ ભૂમિ ઉપર પડતા નથી(ગદ્ય ૩). વાસ્તવિક રીતે તો શિશુમાર ભગવાન્ જ તેમનો આધાર હોવાથી તેઓ પડતા નથી. તેથી જ ૫-૭ સુધીના ગદ્યોમાં તે સર્વ ભગવાન્ શિશુમારમાં રહેલા હોવાનું કહેલ છે ૧૯૩।-૧૯૮

''અગ્નિ પૂંછડાનો પ્રથમ ભાગ છે, પછી ઈન્દ્ર, પછી પ્રજાપતિ અને અભય ચોથો છે'' એમ શિશુમારનાં સ્થાનની શ્રુતિમાં કહેલું છે. અહીં તો પૂંછડાની છેડે ધ્રુવ હોવાનું કહી, તેના પૂંછડામાં પ્રજાપતિ અગ્નિ, ઈન્દ્ર અને ધર્મ

હોવાનું કહેલું છે(ગદ્ય ૫), તેથી શ્રુતિથી આ વિરુદ્ધ છે–એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે ધ્રુવના ચાર સહચરો હોવાનું અહીં પણ કહેલું છે. ગદ્ય ૧ માં કશ્યપ કહેલ છે તે જ પ્રજાપતિ જાણવો (એટલે ત્યાં 'પ્રજાપતિ' કશ્યપનું વિશેષણ હોવાનું સમજવું). શ્રુતિમાં 'અભય' કહેલ છે તેને અહીં 'ધર્મ' કહેલ છે, તેથી શ્રુતિ સાથે અથવા સર્વ કોઈની સાથે વિરોધ થતો નથી. (સર્વ દેવતાઓ શિશુમારમાં રહેલ હોવાનું અહીં કહેલ છે તેવી રીતે શ્રુતિમાં પણ કહેલ છે. તેમનાં રહેવાના સ્થાનમાં ભેદ છે તે જુદા-જુદા કલ્પની વાત હોવાથી જુદા-જુદા સ્થાન હોવાનું સમ્ભવે છે. તેથી કાંઈ વિરોધ નથી)૧૯૯

સર્પની પેઠે ગૂંચળુંવાળી આડા-અવળાં રહેતાં સર્વ તારાઓ વગેરેને પોતાની અંદર રાખવા; એ ભગવાન્‌ના અવતારનું કાર્ય છે, કારણ કે ભગવાન્ સિવાય બીજો કોઈ એવી રીતે એક ક્ષણ પણ રહી શકે તેમ નથી. જો ભગવાન્ (શિશુમાર) એવી રીતે ન રહે (ઉંચુ મુખ રાખીને અથવા આડું મુખ રાખીને રહે), તો સર્વને સુખ થાય તે માટે આખી પૃથ્વીને જુએ છે, તેમ જુએ નહિ. (તેથી પૃથ્વીના દુઃખ દૂર કરવા અને તેને સુખ કરવું એવા આશયથી તે એવી રીતે રહેલ છે). એવી રીતે એકવીસમાથી ત્રેવીસમા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોથી ઉપરના લોકની હદનું વર્ણન કરેલું છે. આ ઉપરના લોકની હદનું વર્ણન કરેલું છે. આ ઉપરના લોક (ભૂમિ અથવા પાતાલો તથા ભૂમિ અને મહર્લોક વગેરેની) મધ્યે રહેલા છે એવી તેની મર્યાદા જણાવી૨૦૦-૨૦૧

નીચેના લોકઃ અધ્યાય ૨૪; પાતાલોઃ

ચોવીસમાથી છવીસમા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોથી નીચેના બધા લોકનું નિરૂપણ કરેલું છે. તે પૈકી ૨૪મા અધ્યાયમાં પાતાલોનું વર્ણન કરેલું છે. આ વર્ણનનો સૂર્યથી આરમ્ભ કરેલો. તેથી સૂર્યથી નીચેનાનું વર્ણન કરવાનું હોવાથી પહેલાં રાહુનું વર્ણન કરેલું છે (સૂર્યથી નીચે દશ હજાર યોજને રાહુ રહેલો છે) ગદ્ય ૧. રાહુનું વર્ણન કરતાં પ્રસઙ્ગને લીધે ગ્રહણોનું વર્ણન કરેલું છે, ગદ્ય ૨-૩. આથી એમ જણાવેલું છે કે રાહુ સૂર્ય વગેરેના ગર્વનો નાશ કરનારો છે. ગ્રહણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, પરન્તુ વેદમાં કોઈ પણ પ્રકારે તેનું વર્ણન કરેલ નથી. રાહુની નીચે અન્તરિક્ષ આવેલું છે. દેવોથી નીચે રહેનારાઓને આ અન્તરિક્ષ હિતકારી છે. (તેમાં પિશાચો, પ્રેતો તથા ભૂતો રહે છે, ગદ્ય ૫) અન્તરિક્ષની નીચે આ ભૂમિ આવેલી છે. તેનું વર્ણન થઈ ગયું છે(ગદ્ય ૬-૭)
૨૦૨-૨૦૩।।

ભૂમિની નીચે એક પછી એક દશ-દશ હજાર યોજન નીચે સાત પાતાલો આવેલા છે. અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, મહાતલ, રસાતલ, અને પાતાલ એ સાત પાતાલો; એક પછી એક અનુક્રમે ભૂમિથી દશ-દશ હજાર યોજન નીચે આવેલાં છે(ગદ્ય ૭).

અતિ બલવાન દૈત્યો, યોગીઓ અને ભગવાન્‌ના ભક્તો; આ નીચેના લોકોમાં રહે છે. તેઓ પૈકી બલિ વગેરેનું વર્ણન આ અધ્યાયમાં કરેલું છે. (તમોગુણનું મૂલ આનન્દ છે તેથી તમોગુણવાળા આ દૈત્યો વગેરેનો) આનન્દ આ નીચેના લોકમાં જ રહેલો છે એમ કહેલું છે (ગદ્ય ૮-૧૦).

તેઓને સ્વર્ગથી પણ અધિક સુખ થતું હોવાથી, દેવો તે સ્થાનોની કેમ ઈચ્છા રાખતા નથી? એવી શઙ્કા થાય તો જાણવું કે તેમનો આનન્દ માયાથી થાય છે અને તેથી તે સ્વર્ગથી પણ વધારે હોવાનું જણાય છે. જ્ઞાન યોગ વગેરેથી માયાનો તથા માયાથી થયેલા આ આનન્દનો નાશ થાય છે અને સુદર્શનના પ્રવેશથી તે લોકમાં ઘણું દુઃખ થાય છે(ગદ્ય ૧૪-૧૫). ત્યાં સુખ જણાય છે તે અજ્ઞાનને લીધે જ જણાય છે. અને તેવું સુખ સાત્ત્વિક દેવોને ગમતું નથી. તેથી અતલ વગેરે પાતાલોમાં બધે તેવું સુખ થવાનું કહેલ છે. તેથી દેવો તે લોકની ઈચ્છા રાખતા નથી૨૦૩।।-૨૦૭।।

સુતલમાં બલિરાજાને જે સુખ છે તે આવું માયિક નથી, કારણ કે ઈન્દ્ર વગેરેને પણ બલિના જેવું સુખ મળતું નથી, ગદ્ય ૧૮. આ ભગવાન્‌ની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલું સુખ છે, તે અજ્ઞાનથી થયેલ હોઈ ન શકે. ભક્તિ સર્વથી ઉત્તમ છે અને તેથી નીચેના લોકમાં પણ તે ઉત્તમ જ રહે છે એમ આ બલિના સુખથી જણાવેલું છે. (આ બલિનું સુખ નીચેના લોકનું સુખ નથી, પરન્તુ ભક્તિથી થયેલ સુખ છે. તેથી દેવો નીચેના લોકના સુખની ઈચ્છા રાખતા નથી.)

જ્યારે ભગવાન્‌ની બલિ ઉપર આટલી બધી કૃપા છે. તો ભગવાને તેને શા માટે બાંધેલો? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે ખરો ધર્મ શું છે તે જણાવવા ભગવાને બલિને બાંધેલો. (બલિ; આપેલું વચન પાળનાર હતો એમ જણાવવા, તથા જીવની સાચી દીનતાથી અને પોતે અધમ છે એવા જ્ઞાનથી તથા અહઙ્કારરહિત રહેવાથી હરિ પ્રસન્ન થાય છે એમ જણાવવા, આ બલિના સમ્બન્ધનું વધુ વર્ણન કરેલું છે.)

ભગવાન્‌ની બલિ ઉપર કૃપા છે અને બલિનો આવો ઉત્તમ સ્વભાવ છે તે બલિનું વર્ણન કર્યું તેથી જણાય છે છતાં બલિના વચનો ૨૪ થી ૨૬ ગદ્યમાં કહ્યાં તેનું શું પ્રયોજન? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે ભગવાને પાતાલ વગેરેનું ઉત્તમ સુખ બલિને આપ્યું તે સુખનો ત્યાગ કરી, તેમાં આનન્દ ન માનતાં ત્યાં પણ તે દુઃખરૂપ કર્મ દાસપણાથી રહેતો હતો. ભગવાન્‌નું દાસપણું ત્રણ લોક કરતાં અધિક છે અને ભગવાન્‌ની કૃપા જેના ઉપર હોય તે જ ઉત્તમ છે એવું જ્ઞાન ઈન્દ્રને ન થયું, પણ બલિને થયું, અને દુઃખરૂપ (ભગવાન્‌ને મેં શ્રમ કરાવ્યો તેવું દુઃખ બલિને થતું હતું–યોજના) કર્મ દાસપણાથી નીચેના લોકમાં રહેવાનું તેણે ત્રણ લોકનાં રાજ્ય કરતાં અધિક ગણ્યું એમ જણાવવા બલિના આ વચનો કહેલાં છે૨૦૭-૨૦૯।।

ગદ્ય ૨૮માં મયદાનવની કથા કહી છે તે મહાદેવનો ભક્ત હોઈ, મહાદેવની કૃપાવાળો છે, અને ઈન્દ્ર વગેરેથી ઉત્તમ છે, પરન્તુ બલિથી હલકો છે. મય તલાતલમાં રહે છે.

તલાતલથી નીચે મહાતલ, રસાતલ અને પાતાલ એ ત્રણ લોક છે અને ત્યાં રહેનારાઓને ગરૂડ, સુદર્શન વગેરેનો કાંઈક ભય રહે છે(ગદ્ય ૨૮-૩૦)૨૦૯।।-૨૧૦।।

અધ્યાય ૨૫; સઙ્કર્ષણઃ

પાતાલથી ત્રીસ હજાર યોજન નીચે ભગવાન્ સઙ્કર્ષણ રહે છે. (નીચેના લોકમાં રહેનારાઓને; ત્યાં રહેવાનું દુઃખ, તામસ કર્મોથી થતું અજ્ઞાન અને રાજસ કર્મોથી અસુરપણું અને દુઃખ થાય છે. તેથી) તેઓને સુખ થાય તે માટે ભગવાન્ સઙ્કર્ષણ ત્યાં રહે છે. (જો ભગવાન્ સઙ્કર્ષણ રહેતા ન હોય તો આમનાં સુખનું વર્ણન કરેલું ન હોત કારણ કે તેમને સુખ હોત જ નહિ. અને નરકમાં પડેલાને પણ સુખ ન હોત.

સઙ્કર્ષણ પાતાલનાં મૂલમાં રહે છે કે બ્રહ્માણ્ડના મૂલની નીચે રહે છે? એવો સન્દેહ ન રહે તે માટે જાણવું કે આ શેષ જેને ધારણ કરે છે તે ભૂમિ; એક લાખ (ભૂમિ નીચે સાત પાતાલ ૭૦,૦૦૦ યોજન અને તેની નીચે શેષ ૩૦,૦૦૦ યોજન. એમ એક લાખ યોજન થઈ.) યોજનની છે, કારણ કે આ કર્મથી પ્રેરણા થવાને લીધે ઉપયોગમાં આવે તેવી છે. (જેટલી વારાહ અવતારે સમુદ્રમાંથી કાઢેલી તેટલી કહેલી છે. તેથી પાતાલના મૂલ નીચે જ સઙ્કર્ષણ રહે છે એવો આશય છે આમ ન હોય, તો અવાન્તર - એટલે બ્રહ્માના દિવસ વચ્ચેનો - પ્રલય થવાનું સમ્ભવે નહિ). પૃથ્વી આટલી જ છે એમ ન માનવું. (આખા બ્રહ્માણ્ડને સઙ્કર્ષણ ધારણ કરતા નથી, કારણ કે સર્વ આવરણોવાળી આખી પૃથ્વી ગુણોના પ્રવાહમાં અથવા અક્ષરબ્રહ્મમાં રહેલી હોવાથી તે પૃથ્વી છે અને તેને બીજા કોઈના આધારની જરૂર નથી) સઙ્કર્ષણ પાતાલના મૂલમાં ત્રણ પ્રયોજનથી રહે છે ૧.જગતનો સંસાર (એટલે લોકનું કલ્યાણ થાય તે માટે) ૨.તે

પ્રદેશમાં થતું હોવાનું કહેલ સુખ થાય તે માટે અને ૩.તેમની કીર્તિ (એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખનારાઓના ઉપર તેમનાથી ઉપકાર) થાય તે માટે.

આ અધ્યાયના પહેલા ગદ્યમાં સઙ્કર્ષણ ભગવાન્‌ની 'તામસી' અને 'સાત્ત્વતી' એમ બન્ને પ્રકારની મૂર્તિ હોવાનું કહેલું છે, તેથી સઙ્કર્ષણ તેમનાં નયનથી જ તામસ છે, પરન્તુ વાસ્તવિક રીતે સાત્ત્વિક છે, અ.૧૭૧૨૦માં તેમના સેવક મહાદેવે તેમનું વર્ણન કરેલું છે તેથી આમ જણાય છે૨૧૦।।-૨૧૩।।

અધ્યાય ૨૬ ; નરકોઃ

છવીસમા અધ્યાયમાં નરકોનું વર્ણન કરેલું છે. આરમ્ભમાં પરીક્ષિત પ્રશ્ન કરે છે કે પચીસમા અધ્યાયના પંદરમા ગદ્યમાં ધર્મનાં જુદાં-જુદાં ફલ પ્રાપ્ત થવાનું કહ્યું, તેવાં ફલ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ શું? (સુખ ઉત્તમ હોવાનું સર્વ સ્થલે છે, અને સુખ પ્રાપ્ત થવાનાં કારણ તરીકે કામ અને કર્મ કહેલાં છે. તેથી કામ અને કર્મ થી સુખ ઉત્પન્ન થયેલ હોવા છતાં તેને હલકું કેમ કહેલું છે?) ઉત્તમ પ્રકારનું (નીચેના લોકમાં પ્રાપ્ત થતું) સુખ હલકું કેમ ગણેલ છે? (ગદ્ય ૧). ઉત્તરમાં શુક કહે છે કે (પુરુષની શ્રદ્ધા તથા પુરુષ પોતે ત્રણ ગુણવાળા હોવાથી કર્મનાં ફલ જુદાં-જુદાં પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મ ત્રણ ગુણથી થતાં હોવાથી તેનાં ફલ હલકાં હોય છે. પરીક્ષિત ફરી ગદ્ય ૪ માં પ્રશ્ન કરે છે કે, નરક જુદા દેશ છે? આ પ્રશ્નનો ભાવાર્થ એવો છે કે નરકોનો ઉપયોગ પાપનો ભોગ કરવાનો છે અને પાપનું ફલ દુઃખરૂપ છે.).

દુઃખ સર્વત્ર એકસરખું છે. છતાં નરકો ઘણા હોવાનું અને નાના-મોટાં એટલે મુખ્ય અને ગૌણ હોવાનું ગદ્ય ૩માં કહ્યું તે કેમ સમ્ભવે? તેથી આ નરક સમ્બન્ધી પ્રશ્ન થયો, આનો ઉત્તર શુક એવો આપે છે કે નરકો જુદા દેશો નથી, (સ્વરૂપથી તે જુદા-જુદા દેશો નથી) પરન્તુ કર્મને લીધે તે જુદાં-જુદાં ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે. (તેથી એક જ સ્થલે કર્મ કરેલાં હોવા છતાં જુદાં-જુદાં કર્મને લીધે જુદા-જુદા નરકો પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી નરકો ઘણાં છે અને નાના-મોટાં પણ હોય છે.) પાપ કરનારના પિતૃઓ ત્યાં હોય છે અને યમ પણ ત્યાં હોય છે, ગદ્ય ૫-૬; (છતાં પિતૃઓ તેને મદદ કરી શક્તા નથી અને જે જે નરકમાં પાડનારાં જેવાં-જેવાં જેમનાં કર્મો હોય, તે બધાને તેવા-તેવા નરકમાં નાખી યમ યોગ્ય શિક્ષા કરે છે). શુભ કર્મ કરનારને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી છેવટે ગદ્ય ૩૭મા સ્વર્ગનું નિરૂપણ કરેલું છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં ભગવાન્ સિવાય બીજા કોઈનું વર્ણન કરવું યોગ્ય નથી જ, (છતાં આવું વર્ણન કેમ કરેલ છે?) એવી શઙ્કા થાય તેથી છેવટે ગદ્ય ૩૯ થી ૪૦ સુધીમાં આ સર્વ ભગવાન્‌નાં સ્થૂલ સ્વરૂપરૂપ બ્રહ્માણ્ડનું જ વર્ણન છે એમ ઉપસંહારમાં જણાવેલું છે૨૧૩।।-૨૧૭।।